

Peter Štih
 Gradež kot *Aquileia nova* in Split
 kot *Salona nova*?
 Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje
 krajevne identitete

ŠTIH Peter, dr., red. prof., akad., Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, peter.stih@guest.arnes.si

Gradež kot *Aquileia nova* in Split kot *Salona nova*? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 350–381, cit. 136

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Lokalno zgodovinopisje je po eni strani pisno fiksiralo in s tem ohranjalo predstave o lastni preteklosti, ki so bile pomemben del krajevne identitete, po drugi strani pa jih je v nič manjši meri tudi (so)ustvarjalo. Razprava na primeru obravnave najstarejše cerkvene zgodovine srednjeveškega Gradeža in Splita, ki povezuje oba kraja z antičnima Akvilejo in Salono, osvetljuje vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način je lokalna historiografija (so)oblikovala krajevno identiteto in z njo zvezano zgodovinsko tradicijo.

Ključne besede: Akvileja, Gradež, Salona, Split, lokalna historiografija, krajevna identiteta, 11.–13. stol.

ŠTIH Peter, PhD, Acad., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, peter.stih@guest.arnes.si

Grado as *Aquileia Nova* and Split as *Salona Nova*? Local Historiography and the Formation of Local Identity

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 350–381, 136 notes

On the one hand, local historiography fixated in writing and thus preserved the notions of its own past, which were an important part of the local identity, and on the other (co-)created them to an equal extent. By way of example of the oldest ecclesiastical history of mediaeval Grado and Split, which associates both cities with ancient Aquileia and Salona, the treatise highlights the question to what extent local historiography (co-)created local identity and the related historical tradition.

Key words: Aquileia, Grado, Salona, Split, local historiography, local identity, 11th-13th centuries

Uvod*

Srednjeveška Gradež in Split sodita med tiste primere, kjer je mogoče tudi v komparativnem kontekstu dobro osvetliti vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način je lokalna historiografija (so)oblikovala krajevno identiteto. Vprašanju se bomo poskušali približati na primeru najstarejše cerkvene zgodovine Gradeža in Splita, ki povezuje oba kraja z antičnima Akvilejo in Salono, saj sta se tako gradeški patriarhat kot splitska nadškofija imeli za naslednici obeh starih metropolitij. V tem kontekstu nas bo predvsem zanimalo, kako so v visokem srednjem veku v Gradežu in Splitu gledali na začetke svojih Cerkvà, kako so s pomočjo stare zgodovine utemeljevali svoj nadškofijski in metropolitni položaj in seveda, v kolikšni meri so staro zgodovino na novo interpretirali in jo tudi konstruirali. Pri tem nas bodo zanimali tako vzroki te »kreativnosti« kot tudi miselne konstrukcije, s katerimi so poskušali zgodovinsko ali kako drugače legitimirati svoje cilje. S tem pa se že dotikamo tudi vprašanja funkcionalnosti zgodovinopisja in njegove vloge pri zasledovanju različnih ciljev.

Odgovore na ta vprašanja bomo iskali s pomočjo lokalnih kronik, pri čemer je bila med zgodovinopisjem v Gradežu in Splitu precejšnja razlika. Splitsko kronistiko visokega srednjega veka označuje eno samo, a zato še toliko bolj pomembno delo: *Historia Salonitana*.¹ To znamenito delo, pomembno ne samo za zgodovino salonitansko-splitske Cerkve in mesta Split, ampak tudi za celotno srednjeveško hrvaško in dalmatinsko zgodovino, je najverjetneje leta 1266 ali kmalu zatem napisal arhidiacon splitske Cerkve Tomaž. Bil je ugleden in vpliven član nadškofije in mestne komune. Svojo odlično izobrazbo je dobil na univerzi v Bologni, kjer

---

* Razprava je precej razširjeno besedilo referata, ki ga je avtor predstavil na mednarodnem simpoziju *Historiography & Identity in the »New Europe«* (c. 1000–1300), ki je v okviru posebnega avstrijskega raziskovalnega programa *Visions of Community (VISCOM)* potekal na Institut für Mittelalterforschung Avstrijske akademije znanosti na Dunaju 2. in 3. novembra 2015.

¹ Delo, ki je od *editio princeps* Ivana Lučića 1666 doživelo kar nekaj objav (gl. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 50–52), je danes dostopno v vzorni izdaji, opremljeni s hrvaškim prevodom (oboje Olga Perić), zgodovinskim komentarjem (Mirjana Matijević Sokol), spremno študijo o Tomažu Arhidiaconu in njegovem delu (Radoslav Katičić) ter faksimilom najstarejšega, v beneventani napisanega in v arhivu splitskega kapitlja hranjenega rokopisa iz druge polovice 13. stoletja, ki je morda Tomažev avtograf: *Thoma Archidiaconus, Historia Salonitana*, ed. Perić. Objava z angleškim prevodom: *Thoma Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*, ed. Karbić et al.

je leta 1222 nanj naredil velik vtis Frančišek Asiški, ki ga je poslušal pridigati.² Tomaževa *Historia Salonitana*, katere originalni naslov je nemara bil *Historia/Chronica Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*,³ pripada zvrsti *gesta episcoporum* in je bila po besedah Radoslava Katičiča zasnovana kot »pontifikalna kronika« salonitansko-splitskih nadškofov.⁴ S Tomaževo kroniko je tesno povezana t. i. *Historia Salonitana maior*,⁵ obremenjena s številnimi odprtimi vprašanji, ki jih tu ni mogoče načenjati.⁶ Danes prevladuje mnenje, da je delo najverjetneje nastalo šele na začetku 16. stoletja kot predelava prvih dvaindvajsetih poglavij *Historie Salonitane*, iz katere je neznani avtor izpustil nekatere posameznosti, predvsem pa je vanjo dodal različne pomembne dokumente, kot so zaključki salonitanskih (530, 533) in splitskih sinod (925, 928) ter pisma papežev Janeza X. in Leona VI., ki jih Tomaž v svoji kroniki presenetljivo ni navedel in bi bili drugače izgubljeni za zgodovino pisje.⁷

Povsem drugačno historiografsko situacijo imamo v Gradežu, kjer je slika precej bolj kompleksna in manj jasna obenem. Za najstarejšo zgodovino gradeške Cerkev so najbolj pomembne štiri kronike in en hagiografski tekst, s katerimi se v 11. stoletju ali pa nemara že nekoliko prej začenja zgodovino pisje v severno-jadranskih lagunah in katerih nastanek je v najboljšem primeru samo deloma zvezan z Gradežem.⁸ So izraz najstarejšega beneškega zgodovino pisja in odsevajo predstave, ki so jo o svojih začetkih in najstarejši zgodovini imeli beneške laične in cerkvene elite.⁹ Za razliko od Splita je v primeru Gradeža lokalno zgodovino pisje torej treba razumeti nekoliko širše.

Od omenjenih petih besedil je še najmanj težav zvezanih z najpomembnejšim in najbolj znanim delom, z *Istoria Veneticorum* (oz. *Cronaca veneziana*) Ivana Diakona, čeprav seveda ni brez problemov.¹⁰ Kronika je bila dokončana med letoma

² Za biografijo Tomaža Arhidakona gl. Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 33–42; Katičič, *Toma Arhidakon*, str. 331–378.

³ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Perić, str. XVI–XVII.

⁴ Katičič, *Toma Arhidakon*, 393. Zelo zanimiv, a v literaturi komaj recipiran literarni vpogled v Tomaževo delo prinaša Ivič, *Domišljanje prošlosti*. Od novejših del o Tomažu Arhidakonu in njegovi kroniki gl. zbornik Matijević–Sokol/Perić (ur.), *Toma Arhidakon i njegovo doba*.

⁵ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić.

⁶ Gl. *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 15–65; Gunjača, *Ispravci i dopune*, str. 23–179; Margetić, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior*; Budak, *Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*; Matijević Sokol, *Historia Salonitana i Historia Salonitana maior*.

⁷ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 76–81, 81–85, 95–103, 105–106; Codex diplomaticus 1, št. 22–27, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović, str. 28–39.

⁸ Na splošno gl. Manitius, *Geschichte 2*, str. 246–253; Monticolo, *Prefazione*; Fasoli, *I fondamenti*; Arnaldi – Capo, *I cronisti di Venezia*; Carile, *Chronica Gradensia*; Fedalto, *Aquileia*, str. 175–180; isti, *Introduzione generale*.

⁹ Gl. Carile – Fedalto, *Le origini di Venezia*, str. 19–123; Borri, *Arrivano i barbari*, str. 215–235.

¹⁰ Gl. Monticolo, *I manoscritti e le fonti*; isti, *Prefazione*, str. XXIX–XXXV; Berto, *Giovanni Diacono* (z bibliografijo).

1008 in 1018 in velja za najstarejši spomenik beneškega zgodovinopisja.¹¹ Vendar kar nekaj indicev govori, da je najstarejši rokopis *Translatio sancti Marci* nastal že okrog 975 (in ne šele sredi 11. stoletja).¹² Če to mnenje drži, je Ivan Diakon svojo pripoved o začetkih gradeške Cerkve, ki je v obeh besedilih identična in v kontekstu te razprave tudi najpomembnejši del Ivanovega besedila, povzel po hagiografskem tekstu, in ne obratno. Za ostala tri dela – poimenovana od modernih izdajateljev *Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, *Chronicon Gradense* in *Chronicon Venetum quod vulgo dicunt Altinate* – ni znano niti avtorstvo, niti čas njihovega nastanka. Mnenja številnih zgodovinarjev, od Henryja Simonsfelda, Giovannija Monticola, Walterja Lenela do Roberta Cessija in Antonija Carileja, – če naštejemo le nekatere med tistimi, ki so se s temi kronikami intenzivno ukvarjali¹³ – se v vprašanih njihovega nastanka, njihove medsebojne odvisnosti, predlog, kasnejših interpolacij, zgodovinske vrednosti in še marsičesa drugega precej razlikujejo, kar je velika hipoteka za vsakršno zgodovinsko interpretacijo. Še posebej problematična je *Chronicon Altinate*, ki jo je Gina Fasoli označila za »najbolj obupno kronistično besedilo«, s katerim se lahko srečajo medievalisti¹⁴ in ki jo Roberto Cessi sploh ni smatral za samostojno kroniko.¹⁵ Delo si v resnici komaj zasluži ime kronika in je konglomerat najrazličnejšega gradiva brez vsakršne strukture, obenem napisano v kot »jezikovni barbarščini«¹⁶ označeni latinščini.¹⁷

Kakorkoli že, kljub vsem razlikam v dosedanjih raziskavah, je bilo ob zadnji objavi teh treh del na enem mestu leta 2003 kot najverjetnejše izraženo mnenje, da je *Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie* nastala malo pred sredo 11. stoletja, *Chronicon Gradense* v drugi polovici 11. stoletja, medtem ko naj bi različne redakcije *Chronicon Altinate* nastale med koncem 11. in začetkom 13. stoletja.¹⁸

¹¹ Najstarejši rokopis Codex Vaticanus Urbinas 440 je iz 11. stoletja, domnevno iz njegovega začetka. Pertz, ki je Ivanovo kroniko 1848 izdal v okviru Monumenta Germaniae Historica (Scriptores 7, str. 1–38) je še mislil, da gre za Ivanov avtograf, Monticolo pa ga je 1890 opredelil kot najstarejši, morda šele po avtorjevi smrti izgotovljen prepis. V rokopisu manjka začetek Ivanove kronike. Ta je v njenih edicijah prevzet iz Codex Vaticanus 5269 iz 13. stoletja, ki je bil prepisan iz Codex Vaticanus Urbinas 440 še v času, ko je ta vseboval še celotno kroniko. Gl. Monticolo, *I manoscritti e le fonti*, str. 51–81; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 24–25.

¹² Gl. McCleary, *Note storiche ed archeologiche*, str. 223–234 in *stemma manuscriptorum* na str. 236. Pri tem McCleary, ki je *Translatio sancti Marci* tudi ediral (n. n. m., str. 238–264), ni poznal v Orléansu hranjenega in v 10. stoletje datiranega rokopisa z življenjepisi svetnikov, ki vsebuje na fol. 120–126 tudi Markovo translacijo; gl. *Catalogue général* 12, str. 102–104; Geary, *Furta sacra*, str. 93–94; Cracco, *I testi agiografici*, str. 923 in op. 1.

¹³ Simonsfeld, *Venetianische Studien*; Monticolo, *I manoscritti e le fonti*; isti, *Prefazione*; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 24–27; Cessi, *Studi sulla composizione*; isti, *Prefazione*; Carile, *Chronica Gradensia*.

¹⁴ Fasoli, *I fondamenti*, str. 33.

¹⁵ *Chronicon Altinate* in *Chronicon Gradense* naj bi bili le v različnih redakcijah in rokopisih do nas prispelo gradivo za kompilacijo neke velike kronike, ki jo je Cessi poimenoval *Origo civitatum Italie seu Venetiarum*, za katero je pripravil izjemno kompleksno in nič manj hipotetično objavo z velikimi posegi v rokopisno izročilo.

¹⁶ Manitius, *Geschichte* 2, str. 251.

¹⁷ Podrobneje gl. Rosada, *Storia di una cronaca*.

¹⁸ Cronache, ed. Fedalto/Berto, str. 153, 169, 191.

Oglej – Gradež

Preselitev Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568 ni pomenila epohe samo za politično zgodovino Apeninskega polotoka, ampak tudi za cerkvene razmere v severovzhodni Italiji. Oglejska Cerkev, ki je svoje začetke in z njim zvezan prestižni položaj druge najpomembnejše Cerkve Italije (za Rimom) povezovala z evangelistom Markom in katerega prvega škofa Hermagorja (slov. Mohorja) naj bi v Rimu posvetil knez apostolov Peter, se je razcepila med dve državi.¹⁹ En del oglejske metropolitije je ostal pod oblastjo bizantinskega cesarja, drugi del je prišel pod oblast langobardskega kralja, nadškof Pavel oziroma Pavlin I., ki si je leta 557 nadel naslov patriarha, pa je pred Langobardi zbežal iz Ogleja v bližnji bizantinski Gradež, na ozemlje kasnejše Beneške republike.²⁰ Gradež, po ničemer izstopajoči *castrum* v severnojadranskih lagunah, je tako postal sedež cerkvene institucije najvišjega ranga in središče shizme Treh poglavij, v kateri je v sporu z bizantinskim cesarjem in rimskim papežem vztrajal oglejski metropolit s svojimi sufragani. Pavlov drugi naslednik patriarh Elija je dal v Gradežu zgraditi novo katedralno cerkev in jo po beneškem izročilu posvetil leta 579 ob zasedanju oglejske provincialne sinode, na kateri so strnili vrste v dogmatično-shizmatičnem sporu. Na sinodi je ob patriarhu sodelovalo osemnajst ali devetnajst škofov iz Benečije, Istre, Panonije, Norika in druge Recije.²¹ Ko pa je bil po smrti patriarha Severa leta 607 v Gradežu za novega patriarha izvoljen Kandidijan, ki se je odrekal shizmi, od katere so odpadli tudi škofje v prav tako bizantinski Istri, so shizmatični škofje na langobardskem delu patriarhata izvolili za patriarha nekega opata Janeza.²²

Kot je prihod Langobardov v Italijo povzročil, da se je poznoantična oglejska cerkvena pokrajina znašla v dveh državah, so dvojne volitve patriarha povzročile njen razpad na oglejski patriarhat na bizantinskem ozemlju in na oglejski patriarhat na langobardskem ozemlju. Prvi je imel sedež v Gradežu, drugi sprva v Krminu in nato (od 737) v Čedadu, saj je bil od Atilovih Hunov opustošen in po langobardski

¹⁹ Legenda o Markovem apostolatu v Ogleju in njegovem učencu ter prvem oglejskem škofu Hermagorju je nastala pred koncem 6. stol., najverjetneje že pred 568. Prvič je izpričana okrog 790 pri Pavlu Diakonu, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. Pertz, str. 261; v popolnoma izgrajeni obliki pa v kasnejši, vendar verjetno še v 9. stoletje spadajoči Legendi (*passio, vita*) o sv. Hermagorju in Fortunatu, ki je poznana v dveh verzijah v rokopisih, ki niso starejši od konca 11. stoletja. Gl. Bratož, *Il cristianesimo Aquileiese*, str. 41–67 (z obsežno literaturo); gl. tudi Tavano, *La leggenda di San Marco*, str. 17–22.

²⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 10, ed. Bethmann/Waitz, str. 78; za patriarhalni naslov Pavla (Pavlina) gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 519–520.

²¹ Sinoda najverjetneje ni potekala leta 579, ampak enkrat med letoma 572 in 577; gl. Margetič, *Il sinodo gradense*, str. 135–140; Krahwinkler, *Friaul*, str. 73; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 524–525; isti, *Metropolitansprengel*, str. 674–675. Glede vprašanja števila udeležencev sinode gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 525–526; isti, *Metropolitansprengel*, str. 675–678.

²² Za zgodovino oglejske in gradeške Cerkve v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku gl. bolj ali manj obsežne preglede z bogatimi bibliografijami v: Paschini, *Storia del Friuli*, str. 25–171; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 1–12; Krahwinkler, *Friaul*, str. 67–86, 158–179; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 13–132; Fedalto, *Aquileia*, str. 17–221; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 505–567.

naselitvi v Italijo opusteli Oglej verjetno vedno manj primeren za življenje.²³ Papež je seveda priznaval samo unirani patriarhat v Gradežu, ki je v 7. stoletju skupaj z oglejsko tradicijo prevzel tudi akvilejsko ime,²⁴ medtem ko je shizmatični patriarhat v Krminu preživel le zaradi podpore in interesa langobardskih kraljev in furlanskih vojvod. Stanje se je spremenilo, ko so se shizmatični škofje z langobardskega dela patriarhata konec 7. stoletja odpovedali shizmi in se vrnil v naročje rimske Cerkve, s čimer je tudi oglejski patriarh dosegel papeško priznanje.²⁵ Rim je s tem formalno sankcioniral razpad nekdanjega oglejskega patriarhata na dve metropolitiji in papež je sedaj pošiljal palij obema najvišjima pastirjema.²⁶ V teritorialnem pogledu pa je ostalo pri *status quo* iz leta 607: gradeška cerkvena pokrajina je še naprej obsegala bizantinsko Benečijo v severnojadranskih lagunah in Istro, oglejska pa ozemlje langobardske Benečije. Do spremembe ni prišlo niti po frankovski zasedbi langobardske Furlanije (774/776) in bizantinske Istre (788/791), s čimer se je ozemlje gradeškega patriarhata znašlo v dveh državah in s čimer se je na svoj način ponovila zgodba iz leta 568. Čeprav je oglejski patriarh s sedežem v Čedadu po novem rezidiriral na frankovskem ozemlju, katerega del je bila tudi Istra, je Karel Veliki še naprej priznaval gradeškemu patriarhu položaj beneškega in istrskega metropolita in imel njegovo Cerkev za naslednico sv. Marka in sv. Hermagorja.²⁷

²³ Na začetku 9. stoletja so hoteli oglejski patriarhi tudi s pomočjo Karla Velikega obnoviti mesto, ki je v D. Kar. I., št. 214, ed. Mühlbacher, str. 285–287, opisano kot propadlo in zapuščeno (*Aquileja... derelicta et destituta hactenus remanserat*), vendar, kot se zdi, brez nekega velikega uspeha. Poleg tega je s propadanjem rimskodobne vodne in vodovodne infrastrukture (kanali, vodovodi, kanalizacija) postajala okolica Ogleja vedno bolj zamočvirjenja in v visokem srednjem veku je v njem že dokumentirana malarija; Härtel, *Diplomatik und Ortsgeschichte*.

²⁴ Gradeški patriarh je na sinodah v Lateranu 649 in Rimu 680 označen kot *Aquileiensis episcopus* oz. *episcopus sanctae Aquileiensis ecclesiae*; Gradež sam pa enkrat kot (*insula*) *Aquileia*; Bratož, *Patriarchat Grado*, str. 616 in op. 23–25, str. 636 (tabela 2); isti, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 521.

²⁵ Marcuzzi, *Sinodi aquileiesi*, str. 31–40; Krahwinkler, *Friaul*, str. 79; Fedalto, *Aquileia*, str. 200.

²⁶ Po razcepu 607 je prva papeževa podelitev palija za gradeškega patriarha izpričana leta 628 (*Epistolae Langobardicae collectae*, št. 3, ed. Gundlach, str. 694–696; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 13, ed. Cessi, str. 23–24; *Italia pontificia* VII/2, št. 3, ed. Kehr, str. 13), za oglejskega patriarha pa 723 (*Epistolae Langobardicae collectae*, št. 8, ed. Gundlach, str. 698–699; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 17, ed. Cessi, str. 27; *Italia pontificia* VII/1, št. *23, ed. Kehr, str. 23).

²⁷ DD. Kar. I., št. 200, (*vir venerabilis Fortunatus Gradensis patriarcha, sedis sancti Marci evangelisti et sancti Hermacore episcopus*), 201 (*vir venerabilis Fortunatus, Venetiarum et Istrensiumpatriarcha*), ed. Mühlbacher, str. 269–270. Položaj istrskega metropolita so gradeškemu patriarhu Fortunatu na sodnem zboru v Rižani leta 804 eksplicitno prizna(va)li tudi Istrani (*Placitum Rizianense*, ed. Krahwinkler, str. 68 sl.), kasneje pa so zahtevali vrnitev polotoka pod oglejsko cerkveno jurisdikcijo (gl. spodaj op. 34). V DD. Kar. I., št. 174, 175, ed. Mühlbacher, str. 233–236, je sicer oglejska cerkev označena kot *ecclesia... quae est in honore sanctae dei genitricis semperque virginis Mariae vel sancti Petri principis apostolorum sive sancti Marci constructa* oz. *ecclesia, que est in honore sancti Petri principis apostolorum vel sancti Hermachore martiris Christi constructa*, vendar gre verjetno za kasnejše interpolacije v besedili listin, ki sta poznani le v poznih prepisih, oziroma sploh za ponaredek prvotno le ene listine; gl. Brühl, *Diplomatische Miscellen*, 795–800; Tavano, *La leggenda di San Marco*, 19. V D. Kar. I., št. 214, ed. Mühlbacher, str. 285–287, je oglejska cerkev označena zgolj kot *ecclesia sanctae dei genitricis Mariae*.

Stvari so se začele spreminjati, šele ko je Oglej zaradi svoje vloge pri frankovski ekspanziji v panonsko-avarski prostor konec 8. stoletja močno pridobil na pomenu in ko so njegovi energični patriarhi Pavlin II. (787–802), Ursus (802–810) in Maksencij (810–838) znova odkrili nekdanjo oglejsko slavo in jo poskušali obnoviti. Prvi uspeh je bil dosežen že leta 796 z dodelitvijo velikega misijonskega območja v Panoniji, ki je segalo na vzhodu do Drave in Donave.²⁸ Leta 811 je sledila s cerkveno razdelitvijo Karantanije po Dravi še delna restitucija nekdanjega Sredozemskega Norika.²⁹ Konflikt z Gradežem zaradi Istre, ki se je seveda tudi znašla v oglejskem vizirju, kot tudi zaradi ponovne vzpostavitve starega, enotnega patriarhata pod vodstvom Ogleja, je postal neizbežen. Vzplamteti je moral enkrat po Aachenskem miru 812, s katerim je Istra tudi *de iure* ostala pod Franki, lagunska Benečija pa pod Bizancem, oziroma po smrti Karla Velikega dve leti kasneje, ki je v svoji oporoki iz leta 811 štel tako Gradež kot Čedad (Oglej) med metropolitije svojega cesarstva.³⁰

Nasprotja so svoj prvi vrhunec dosegla na sinodi v Mantovi leta 827, ki je bila sklicana z edino nalogo, da v sporu med Oglejem in Gradežem razsodi, katera Cerkev je naslednica Markove tradicije in kateri pripadajo metropolitne pravice v Benečiji in Istri. V Ogleju so se nanj dobro pripravili. Najprej so dosegli, da o sporu niso odločali v Rimu, ampak v kraju, ki je ležal v njihovi nadškofiji in obenem na cerkvenem zboru, ki so se ga ob papeških in cesarskih legatih udeležili škofje iz oglejske, milanske in ravenske metropolitije – torej zgolj škofje frankovskega italjsko-langobardskega kraljestva severno od Apeninov, brez prisotnosti gradeškega patriarha in njegovih sufraganov in tudi istrskih škofov ne.³¹ Nato so za samo sinodo dobro pripravili svojo argumentacijo, ki je v največji meri temeljila na (modificiranih) poročilih Pavla Diakona in katero so podprli še z nekaj drugimi dokumenti.³²

Bistveni elementi oglejske argumentacije, ki jo je na sinodi predstavil patriarh Maksencij in zanjo predložil pisne dokumente, so bili: Oglej, ustanovljen s strani apostola Marka in Hermagorja, je bil vedno *discipula* in *vicaria* Rima. Patriarh Pavel je pred Langobardi zbežal s svojega sedeža, mesta Oglej, na otok Gradež v svoji diecezi (*plebem suam*), kamor je prenesel tudi cerkveni zaklad in katedri svetih Marka in Hermagorja, vendar ne z namenom, da bi tam postavil *sedem aut primatum* svoje cerkvene province, ampak da bi ušel besu barbarov. Za njim so oglejsko Cerkev vodili patriarhi Probin, Elija in Sever. Po Severjevi smrti je bil na njegovo mesto za patriarha postavljen patriarh Janez, medtem ko je bil v Gradežu postavljen Kandidijan, ki je bil heretik, saj v nasprotju s kanonskimi določbami in dekreti svetih očetov (*contra canonum statuta et sanctorum patrum decreta*)

²⁸ Posredno poročila o tem *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6, ed. Lošek, str. 110–112, da je ob vrnitvi z vojaškega pohoda v Avarijo poleti 796 kralj Pipin prepustil salzburški Cerkvi Panonijo severno od Drave, kar je 803 potrdil tudi Karel Veliki; gl. Wolfram, *Conversio*, str. 147–149.

²⁹ D. Kar. I., št. 211, ed. Mühlbacher, str. 282–283.

³⁰ Einhard, *Vita Caroli magni*, c. 33, ed. Holder-Egger, str. 39.

³¹ *Concilium Mantuanum*, ed. Werminghoff, str. 584–589. Podrobneje gl. Krahwinkler, *Friaul*, str. 172–179; Fedalto, *Aquileia*, str. 224–226.

³² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 10, 25; III 14, 26; IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 78, 86, 100, 105–107, 127; gl. Bergf, *Bischöfe*, str. 78; Krahwinkler, *Friaul*, str. 176 sl.

ni bil ordiniran niti s soglasjem provincialnih škofov niti v mestu Oglej, ampak v Gradežu, ki je *plebs* oglejske dieceze in »majhen otoček«. ³³ Glede Istre, ki da je bila v starih časih vedno podrejena oglejski metropolitiji, pa so v Ogleju trdili, da so eksarh Smaragd in grško vojaštvo prisilili istrske škofe k ordinaciji Kandidijana. Poleg tega so iz časa pred frankovsko zasedbo polotoka predložili *decretum* klera in ljudstva istrskega glavnega mesta Pulja, da naj oglejski patriarh Sigvald ordinira od njih izvoljenega škofa. Istrski kleriki in plemeniti laiki pa so kot zastopniki Istranov (*Histriensis populus*) na sinodo v Mantovi naslovili prošnjo, da naj jim, osvobojenim grških okov, dovoli, da se vrnejo k svoji oglejski metropolitiji, kateri so bili od davnine podrejeni, saj da ne morejo služiti dvema gospodarjema. Tedanja praksa je namreč bila, da so morali izvoljeni (škofje) najprej priseči zvestobo »našim« (frankovskim) cesarjem in nato še Grkom (gradeškim patriarhom). ³⁴

Gradeški patriarh Venerij (826–844), ki je glede na sestavo sinode lahko pričakoval, da nima nobenih možnosti za uspeh, se v Mantovi sploh ni pojavil. Z zamudo je tja prišel le njegov odposlanec diakon Tiberij z neoverovljenimi prepisi listin. Kot verodostojen je bil priznan le *authenticum* gradeške sinode pod patriarhom Elijem, katerega uvodni del (*initium*) je bil vnesen sinodalni zapisnik. Na zastavljeno vprašanje pa je Tiberij odgovoril, da je bil s strani Marka in Hermagorja ustanovljeni Oglej prvotna metropolitija, vendar da je patriarh Elija zaradi poganške nevarnosti zbežal v Gradež, kjer je nato bival in imel sinodo. ³⁵

Ne nepričakovano so »karolinški škofje na srečanju v karolinški Mantovi odločili v korist karolinškega Ogleja«. ³⁶ da je bila stara oglejska metropolitija v nasprotju s cerkvenim pravom razdeljena na dve metropolitiji; da ostaja Oglej *prima* in *metropolis*, kateri so podrejeni tudi škofje v Istri; da je bil Oglej vedno gospodar (*domina*) Gradeža, ki je samo *plebs* oglejske dieceze, kamor je zbežal (in ne preselil svojega sedeža) patriarh Pavel, ter da je razdelitev patriarhata povzročil *haereticus* Kandidijan skupaj z Grki, ki so imeli oblast v Istri. Prisotni papeški legati in cesarski *missi* so potrdili ponovno umestitev Ogleja in njenega patriarha Maksencija v stare pravice. ³⁷

Čeprav je Oglej v Mantovi dosegel popoln uspeh, Gradež ni bil premagan niti podrejen. S politično podporo Benetk, kjer so že naslednje leto pridobili iz Aleksandrije relikvije evangelista Marka, ³⁸ oglejskega svetnika-utemeljitelja in s tem signalizirali svojo pretenzijo po nasledstvu starega patriarhata, je Gradežu uspelo preživeti. Pravni spor med obema patriarhatoma, priznanima s papeške in cesarske strani, se je z različno intenzivnostjo in srečo nadaljeval še daleč v 11. stoletje. ³⁹ V Ogleju so na beneško posest Markovih relikvij nemara odgovorili s pridobitvijo evangeliarja, ki je zaradi najkasneje sredi 9. stoletja že izpričanega

³³ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 585–586.

³⁴ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 586–587.

³⁵ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 587–589.

³⁶ Geary, *Furta sacra*, str. 89.

³⁷ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 587, 589.

³⁸ *Translatio sancti Marci*, ed. Fedalto/Berto. Gl. Geary, *Furta sacra*, str. 88–94.

³⁹ Podrobneje o poteku tega spora gl. Meyer, *Spaltung*; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 14–97; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 56–101; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 12–16; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 73–83.

prepričanja, da je Marko vanj lastnoročno napisal svoj evangelij, veljal za relikvijo in je v kraj njegovega hranjenja – najverjetneje je šlo za Škocijan ob Soči – pritegovala številne romarje iz severnoitalijanskega, vzhodnoalpskega, obdonavskega, panonskega in dalmatinskega prostora.⁴⁰ Obenem so v Ogleju ves čas vztrajali pri svoji, v Mantovi aprobirani argumentaciji, ter poskušali večkrat tudi z (langobardsko) vojaško silo izsiliti odločitev.⁴¹ Točno dvesto let po mantovanski sinodi je patriarh Popo ob odkriti podpori cesarja Konrada II. dosegel, da je lateranska sinoda 1027 ponovno podredila *plebs* Gradež oglejski diecezi, prepovedala, da bi bil Gradež kdajkoli škofijski sedež in določila, da je Oglej »glava in metropolitija celotne Benečije«. Obenem sta papež Janez XIX. in cesar skupaj in s pastirsko palico investirala patriarha Popa v posest Gradeža, o čemer je bil izstavljen tudi odgovarjajoči privilegij.⁴² Nekaj mesecev kasneje je prejel Popo od Janeza XIX. še en privilegij, v katerem je papež potrdil oglejski patriarhat kot glavo in metropolo vseh Cerkvâ Italije za namestnico in drugi sedež za Rimom (*caput et metropolis super omnes Italiae ecclesias ac vicaria et secunda post almam Romanam sedem*) in mu tudi še enkrat potrdil otok Gradež, ki da je bil na barbarski način odtujen oglejski Cerkvi in kjer so uporabljali *falso patriarchali nomine*.⁴³

Na drugi strani je tudi Gradež, ki je že leta 1044 dosegel, da je papež Benedikt IX. razveljavil odločitev iz leta 1027 in ponovno *de iure* vzpostavil *de facto* ves čas obstoječi gradeški patriarhat,⁴⁴ oblikoval teorijo, s katero je dokazoval svojo legitimnost in svoje pravice. Njegov pretežno literarno-historiografski boj za priznanje, v katerem so v Gradežu posegli tudi po ponarejanju papeških in si-

⁴⁰ Codex Foroiuliensis: kodikološki opis z izčrpno bibliografijo v Scalon/Pani (a cura di), *I codici*, str. 358–364; nazadnje gl. Scalon, *L'Evangelario »Forogiuliese«*, str. 3–13. O Škocijanu ob Soči kot verjetnemu (sekundarnemu) kraju hrambe t. i. Čedajskega evangeliarja gl. Scalon, *San Canzian / Škocijan ob Soči*; Tilatti, *Un monastero altomedievale*. Za v kodeks vpisana imena (z edicijo), ki je s tem dobil značaj *liber vitae* gl. Ludwig, *Transalpine Beziehungen*, str. 175–277.

⁴¹ Že 627 ali 628 je shizmi naklonjeni gradeški patriarh Fortunat (I.), »Juda in volk v ovčji koži«, zbežal skupaj s cerkvenim zakladom v langobardski Krmin (Epistolae Langobardicae collectae, št. 3, ed. Gundlach, str. 694–696). Okrog 663 je furlanski duks Lupus v spektakularni akciji prodril po ozkem nasipu, ki ga je povezoval s kopnim, v Gradež, ga opleni in odnesel cerkveni zaklad (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 17, ed. Bethmann/Waitz, str. 151). 768/772 se je gradeški patriarh Janez pritoževal papežu Štefanu III. zaradi napadov *gentis perfidae Langobardorum* na posesti, dohodke in pravice njegove cerkve v Istri (Epistolae Langobardicae collectae, št. 19, ed. Gundlach, str. 711–713). Oglejski patriarh Walpert se je leta 880 v »paktu«, sklenjenem z beneškim dožem Ursom Partecipacionem, obvezal, da ne bo (več) na noben način ogrožal gradeške cerkve in da ne bo zahteval kateder sv. Marka in sv. Hermagorja (I patti, št. 1, ed. Härtel, str. 26). Podobno se je oglejski patriarh Lupo po oglejskem (neuspelem) napadu na Gradež v »paktu« z dožem Petrom Candianijem leta 944 obvezal, da ne bo z orožjem ogrožal Gradeža (I patti, št. 2, ed. Härtel, str. 40). 1024 je oglejski patriarh Popo izkoristil politično krizo v Benetkah, ko sta morala dož Oton in njegov brat, gradeški patriarh Ursus, zbežati v Istro, in zasedel ter opleni Gradež (Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 205–206.; *Translatio sanctae Anastasiae* 4, 5, ed. Wattenbach, str. 225–226).

⁴² Conradi II. et Iohannis XIX. synodus Romana, ed. Weiland, str. 82–84.

⁴³ Papsturkunden 2, št. 578, ed. Zimmermann, str. 1093–1094; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 88–92.

⁴⁴ Papsturkunden 2, št. 618, ed. Zimmermann, str. 1159–1164; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 93–95.

nodalnih dokumentov, je našel v 11. stoletju živ odraz v na začetku predstavljenih gradeških in beneških kronikah. Predvsem so morali v Gradežu pokazati, da je prišlo leta 568 do trajnega prenosa sedeža oglejskega patriarhata v Gradež in da ni šlo le za začasni beg pred barbari ter da je v tem smislu gradeški patriarh legitimni naslednik evangelista Marka in z njim povezanega prvega oglejskega škofa Hermagorja. Nadalje, da je bil pri dvojnih volitvah leta 607 nekanonsko postavljen oglejski patriarh na langobardskem ozemlju in da je zato on heretik in končno, da ima gradeška Cerkev metropolitne pravice tako v Benečiji kot v Istri.

Prvi poskus rehabilitacije svojega položaja po za Gradež uničujočih zaključkih mantovanske sinode iz 827 je zaslediti v pesmi »o nikoli obnovljenem Ogleju«. ⁴⁵ Pesem je nastala v času skupne vlade Lotarja in Ludvika II. v Italiji (844–855) in je po obliki odgovor na Pavlu Diakonu († ok. 799) oziroma oglejskemu patriarhu Pavlinu II. († 802) pripisano žalostinko o propadu mesta Oglej. ⁴⁶ Gradeški (ali beneški) pesnik je v njej zgolj obrnil puščico, izstreljeno v Mantovi: ne gradeški Kandidijan, ampak heretik Janez si je in *Foroiulensi plebicula* prigrabil škofovsko čast, s čimer je na dvoje raztrgal eno Cerkev in Oglejci so zaradi svoje podlosti zaslužili, da leži njihovo mesto v ruševinah; strupeni Maksencij je sicer prepričal Karla Velikega, da mu je prepustil oblast nad Dalmacijo (sic!), vendar je pod Ludvikom Pobožnim in njegovim sinom Lotarjem vedno zmagala pravičnost in ta naj bi z božjo pomočjo slavila tudi pod Lotarjem in Ludvikom II. ⁴⁷

Pesem, ki je seveda zamolčala, da je prav v času skupne vlade Ludvika Pobožnega in Lotarja (822–840) prišlo do za Gradež nepravilnih mantovanskih sklepov, je bila bolj skromen poskus ubraniti gradeške aspiracije. Za to je bilo treba poiskati boljše argumente in bolje premisliti, na kakšen način stilizirati zgodovino v svojo korist. V tem smislu je bilo nato že v *Translatio sancti Marci* in pri Ivanu Diakonu okrog leta 1000 poročilo Pavla Diakona o begu patriarha Pavla I. pred Langobardi v Gradež ⁴⁸ razširjeno na način, da ubežni patriarh s seboj ni pripeljal samo cerkvenega zaklada (s čimer so bile sicer skoraj gotovo mišljene tudi relikvije svetnikov, ki pa vendarle niso bile eksplicitno omenjene ali celo poimensko naštet; op. P. Š.), ampak tudi relikvije sv. Hermagorja in drugih oglejskih svetnikov, ki jih je dal v tamkajšnjih cerkvah svečano pokopati. Njegov drugi naslednik, patriarh Elija, je nato na sinodi dvajsetih škofov in s soglasjem papeža Pelagija II. (579–590) določil, da je *urbs* Gradež metropolitja celotne Benečije. Nakar je cesar Heraklej (610–641) v potrditev te odločitve poslal katedro sv. Marka (s staurroteko), ⁴⁹ ki jo je nekoč iz Aleksandrije v Konstantinopel prinesla Konstantinova mati Helena, in ki

⁴⁵ Carmen de Aquileia numquam restauranda, ed. Dümmler, str. 150–153; gl. Wattenbach – Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen, Vorzeit und Karolinger IV*, str. 420.

⁴⁶ Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae, ed. Dümmler, str. 142–144. Glede vprašanja avtorstva gl. Borri, *Arrivano i barbari*, str. 231.

⁴⁷ Carmen de Aquileia numquam restauranda, verzi 15–25, ed. Dümmler, str. 152–153; Meyer, *Spaltung*, str. 19 sl.; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 21.

⁴⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum II* 10, ed. Bethmann/Waitz, str. 78.

⁴⁹ Posnetek obeh spomenikov s pripadajočima kataloškima gesloma gl. v Tavano/Bergamini (a cura di), *Patriarchi*, str. 118–119; gl. tudi Tavano, *Le cattedre*, str. 115–117; isti, *La leggenda di San Marco*, str. 23–30.

jo v Ivanovem času v Gradežu še vedno častijo skupaj s katedro sv. Hermagorja.⁵⁰ Na drugem mestu svoje kronike je Ivan Diakon celo navedel govor, s katerimi naj bi Elija na omenjeni sinodi prosil prisotne škofove, da potrdijo Gradež kot sedež metropolitije in po njihovi privolitvi je bil napisan *libellus* z zaključki sinode, ki so ga podpisali prisotni škofove.⁵¹

Katalog gradeških patriarhov oziroma t. i. *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie* vsebuje podobno poročilo o začetkih gradeške Cerkve, kot ga ima Ivan Diakon. Le patriarh Pavel naj ne bi iz Ogleja v Gradež pripeljal relikvij sv. Hermagorja, ampak sv. Hilarija in Tacijana, in šele patriarh Primogenij (628–647) naj bi v Gradež prenesel tudi relikvije sv. Hermagorja, Felicijana in Fortunata, njemu pa naj bi cesar Justinjan poslal tudi katedro sv. Marka, ki jo je iz Aleksandrije pridobil cesar Heraklej.⁵² Patriarh Elija naj bi tudi na gradeški sinodi s soglasjem vseh škofov določil, da je Gradež metropolitija tako Benečije (ki se razteza od Panonije do reke Adde) kot Istre, za kar je prejel pismo papeža Pelagija II.⁵³

V obeh narativih je bila gradeška teza o trajnem prenosu metropolitnega sedeža iz Ogleja v Gradež podkrepljena s tem, da se v Gradežu nahajajo relikvije sv. Hermagorja in drugih oglejskih svetnikov, da je gradeška Cerkev v posesti kateder obeh začetnikov oglejske Cerkve ter, da je k Elijevi odločitvi, da je Gradež metropolitija za Benečijo (in Istro), dal soglasje papež oziroma, da je to odločitev potrdila provincialna sinoda. V Gradežu so tako hoteli povedati, da so oni – in ne v Ogleju – pravni, duhovni in simbolni dediči prvotnega Ogleja (relikvij sv. Marka, ki so se od 828 nahajale na Rialtu v posesti beneškega doža, razumljivo niso omenjali), kot tudi, da je bil prenos metropolitnega sedeža cerkvenopravno legitimiran tako s strani provincialne sinode kot papeža.

V sporu pravne narave, kakršen je bil spor med Gradežem in Oglejem, sta bili za uresničitev gradeških aspiracij, povezanih z izpodbijanjem sklepov sinode v Mantovi, seveda najpomembnejša dva argumenta. Prvič, da je o prenosu cerkvenega sedeža odločila provincialna sinoda in drugič, da je dal k tej odločitvi soglasje papež oziroma jo je potrdil. Toda ker niso imeli o tem v Gradežu nobenega dokumenta – če bi ga imeli, bi ga na sinodi v Mantovi lahko navedli v obrambo svojih pravic⁵⁴ – so morali ponarediti tako protokol gradeške sinode iz leta 579,

⁵⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 62–63; *Translatio sancti Marci*, ed. Fedalto/Berto, str. 470, 472. Besedili sta identični. O razmerju med njima gl. zgoraj op. 11, 12. Po oglejski verziji, zabeleženi v zapisniku sinode v Mantovi (*Concilium Mantuanum*, ed. Werminghoff, str. 585), naj bi se katedri sv. Marka in sv. Hermagorja nahajale v Ogleju že pred 568, saj naj bi ju takrat patriarh Pavel prenesel v Gradež (*Paulus patriarcha... omnemque thesaurum et sedes sanctorum Marci et Hermachorae secum at eandem insulam detulerit*).

⁵¹ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 70–71.

⁵² Poročilo je kronološko nekonsistentno: tu omenjeni Justinijan je lahko le Justinijan II. (685–695 in 705–711), ki je vladal za Heraklejem (610–641).

⁵³ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 5–8, 10–11; meje Benečije so povzete po Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 14, ed. Bethmann/Waitz, str. 81.

⁵⁴ *Concilium Mantuanum*, ed. Werminghoff, str. 588: diakon Tiberij je kot odposlanec gradeškega patriarha Venerija na sinodi v Mantovi pravice svoje cerkve branil zgolj z argumentom, da je patriarh Elija zbežal pred pogani v Grado, kjer je *in diocesi et plebe sua* živel in kjer je sklical sinodo. Gl. tudi besedilo pri op. 35.

ki da naj bi odločala tudi o prenosu cerkvenega sedeža (in ne samo o vprašanjih, zvezanih s shizmo Treh poglavij), kot tudi pismo papeža Pelagija II., ki so ga inserirali v taisti sinodalni dokument.⁵⁵ Šele pri Andrei Dandolu v 14. stoletju prvič v celoti tradiran ponarejeni protokol Elijeve sinode s Pelagijevim pismom vred, ki naj bi ga beneški dož in kronist prepisal iz *authenticis et vetustissimis codicibus*,⁵⁶ so morali v Gradežu sfabricirati najkasneje na začetku 11. stoletja, ko ga že omenja Ivan Diakon, na Pelagijevo pismo pa se v svojem privilegiju za Gradež leta 1024 sklicuje tudi že papež Janez XIX.⁵⁷

Povsem drugačno zgodbo o začetkih gradeške Cerkev lahko beremo v kasneje nastalih *Chronicon Gradense* in *Chronicon Altinate*. Po *Chronicon Gradense*, ki ji tu sledimo in od katere se naracija v mestoma nerazumljivi *Chronicon Altinate* v temeljnih točkah ne razlikuje, je ustanovitev gradeške Cerkev pripisana papežu Benediktu I. (557–579), predhodniku papeža Pelagija II. K njemu je v Rim skupaj s tribuni in plemiči prišel dož Beatus. V govoru je povzel zgodovino oglejskih patriarhov po uničenju mesta Oglej s strani Atila (452), ko je patriarh Marcellin zbežal v Gradež. On in njegovi štirje nasledniki so tam živeli brez papeškega dovoljenja.⁵⁸ Zato je dož prosil Benedikta I., da naj naredi *Gradense castrum* za novi Oglej (*novam Aquilegiam institueret*) in za metropolitijo Benečije in Istre. Papež je sklical koncil 39 škofov in z njihovim soglasjem določil Gradež za novi Oglej in metropolitijo Benečije in Istre. Obenem je v privilegiju, ki ga je prav tako izstavil s soglasjem prisotnih škofov določil, da voli patriarha ljudstvo in kler, da ga nato dož investira in da mora novi patriarh po posvetitvi s strani sufraganskih škofov priti v Rim, kjer prejme v znak papeškega blagoslova palij.⁵⁹

V skladu s komaj podeljenimi pravicami so prisotni Benečani za novega patriarha izvolili kardinala rimske Cerkev Pavla, ki ga je dož Beatus umestil, Benedikt I. pa posvetil in s palijem poslal v Gradež oz. Novi Oglej. Pavel je bil *primus per apostolicam concessionem novae Aquileiae patriarcha* in je v gradeških cerkvah slavnostno pokopal relikvije številnih tržaških in oglejskih mučencev, ki jih je našel neki duhovnik Geminijan oziroma on sam.⁶⁰ Njegov drugi naslednik Elija je s soglasjem številnih škofov od Verone do Panonije, ki so se zbrali na sinodi v Gradežu, ordiniral 16 škofov v Furlaniji, Istri in Dalmaciji (*in capite Sclavanie* v *Chronicon Altinate*). Obenem je v Benečiji ustanovil šest škofij in določil, da

⁵⁵ Meyer, *Spaltung*, str. 21–23; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 20–23.

⁵⁶ Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 81–84; Documenti relativi alla storia di Venezia I, št. 6, ed. Cessi, str. 7–13.

⁵⁷ Papsturkunden 2, št. 561, ed. Zimmermann, str. 1060; Italia pontificia VII/2, št. 78, ed. Kehr, str. 52.

⁵⁸ Po *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 12–13, brez dovoljenja (sufraganskih?) škofov, vendar po volji papežev, ki so jim poslali tudi palij.

⁵⁹ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 37–40. Po *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 12, je na sinodi sodelovalo 18 škofov in tudi postopek izbire novega patriarha je opisan nekoliko drugače: investirata ga tako dož kot papež, ki ga tudi posveti.

⁶⁰ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 40–42. V nadaljevanju (n. n. m., str. 49) je v nasprotju s predhodnim poročilom rečeno, da se je patriarh Pavel v strahu pred Langobardi skupaj s cerkvenim zakladom zatekel v Gradež, kar je razumeti, da Gradež prvotno ni bil njegov sedež (niti njegovih petih predhodnikov ne).

njihove škofe volita kler in ljudstvo, dož pa jih v skladu z Benediktovim privilegijem umesti. Sinodalni zaključki so dobili tudi papeški blagoslov Pelagija II.⁶¹

V *Chronicon Gradense* oziroma *Chronicon Altinate* posredovana gradeško-beneška tradicija je torej postavila začetke gradeške Cerkve v čas hunskega uničenja Ogleja, in ne langobardske naselitve Italije. S tem je podaljšala zgodovino gradeške Cerkve za dobro stoletje in jo hkrati povezala z najstarejšim izročilom o začetkih beneške zgodovine, zabeleženim že v sicer verjetno potvorjeni listini Ludvika II. iz leta 855⁶² kot tudi pri Konstantinu Porfirogenetu sredi 10. stoletja.⁶³ Po tem izročilu se je beneška zgodovina začela v času hunskega Atile, in ne šele langobardskega Alboina, kot ima na začetku 11. stoletja Ivan Diakon v kasneje kanoniziranem narativu.⁶⁴

Obenem je ta gradeško-beneška tradicija povezala cerkveno zgodovino s politično zgodovino. Glavno zaslugo za vzpostavitev Gradeža kot Novega Ogleja in metropolitkega sedeža je pripisala dožu – in s tem beneški državi – in njegovi intervenciji pri papežu ter mu hkrati dodelila pomembno mesto v postopku izbire novega patriarha. Povedano naj bi dokazoval privilegij papeža Benedikta I., s katerim je bil cerkvenopravno legitimiran prenos patriarhovega sedeža v Gradež, kot tudi njegov metropolitni položaj v beneško-istrski cerkveni pokrajini. Seveda, tako kot pismo Pelagija II., je tudi v *Chronicon Gradense* naveden Benediktov privilegij, ki naj bi bil celo prva papeška listina za gradeško Cerkev, prozoren gradeški ali beneški ponaredek.⁶⁵ A kot eden od temeljnih privilegijev beneškega državnocerkvnega prava je bil v 14. stoletju vpisan v *Liber pactorum primus*, eno od uradnih zbirk listin lagunske republike in Giovanni Monticolo ga je v svoji ediciji najstarejših beneških kronik objavil kar dvakrat: enkrat kot del *Chronicon Gradense*, drugič pa samostojno pod imenom *Cronaca brevissima delle origini del patriarcato di Grado*.⁶⁶

⁶¹ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 40–41, 48–50. O gradeški sinodi 579 sta v kroniki dve poročili, od katerih je drugo z Elijivem govorom škofom in nato sklepom sinode, da se ustanovi beneško-istrska cerkvena pokrajina, prevzeto iz *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, 7. Po listi gradeških patriarhov v *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 16, ki sega do zgodnjega 12. stoletja, je bil Elija, kot je rečeno, v skladu s kanonskim redom za patriarha izvoljen od cesarja v Konstantinoplu in generalnega koncila v Rimu, umeščen pa od carigrskega patriarha in njegovih škofov ter rimskega papeža in njegovih škofov (sic!).

⁶² D. L. II., št. 17, ed. Wanner, str. 98–99: *Siquidem cum cogentibus peccatis habitatorum suorum eandem civitas [Aquileia] Atile seivissimi Hunorum regis esset iam manibus tradita, quo in tempore plures quoque civitates Italiae obsidionem vastationemque gentilium passe esse noscuntur, accidit, ut eiusdem urbis beatus Paulus antistes ad insulam, que Gradus nuncupatur, cum omni ecclesie thesauro confugeret. Z listino naj bi Ludvik II. potrdil odločitev očeta Lotarja, sprejeto na podlagi zaključkov sinode v Mantovi, ut antistes Aquiliensis sive Foroiuliensis omni tempore patriarchalem et metropolitanam dignitatem in ordinandis regendisque Istriae episcopis et ecclesiis absque ullius omnino contradictione et interpellatione possideat.*

⁶³ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 28, ed. Moravcsik, str. 118.

⁶⁴ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 60–63. Gl. Carile – Fedalto, *Le origini di Venezia*, str. 55–108; Borri, *Arrivano i barbari*, str. 224–235. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* 1, str. 19, je leto 568 označil kot »Geburtsjahr von Venedig«.

⁶⁵ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 39–40; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 16; *Italia pontificia* VII/2, št. *1, ed. Kehr, str. 12; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 3 (pred-opomba), ed. Cessi, str. 4.

⁶⁶ Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, str. 39–40; 55–56; gl. tudi n. n. m., str. XXVII–XXXIX.

Toda s tem, ko je bila ustanovitev gradeške beneško-istrske metropolitije premaknjena v čas papeža Benedikta I. in patriarha Pavla (Pavlina I.), je papež Pelagij II. v najstarejši zgodovini gradeške Cerkve dobil sekundarno vlogo, patriarhu Eliji pa so namenili novo. Vsakomur, ki je v 11. stoletju bral to zgodbo, katere kompilator bi po mnenju Walterja Lenla lahko bil gradeški patriarh Vitalij IV. (968–1018),⁶⁷ je moral Elija veljati za ustanovitelja nove cerkvene pokrajine v lagunski Benečiji, čeprav je obenem prikazan tudi kot metropolit ene same, 22 škofij obsegajoče cerkvene pokrajine. Tudi ta zgodba je seveda izmišljena in združuje pod Elijevo oblastjo dve cerkveni pokrajini, kakor sta obstajali v 11. stoletju, ko je pod oglejskega patriarha spadalo 16,⁶⁸ pod gradeškega pa šest sufraganov.⁶⁹

Ne glede na razlike med obema verzijama najstarejše zgodovine gradeške Cerkve, zasledujeta oba narativa en in isti cilj – legitimirati v nasprotju z zaključki sinode v Mantovi Gradež kot naslednika starega oglejskega patriarhata ter kot sedež metropolitije za Benečijo in Istro. Poleg tega so morali v Gradežu odgovoriti še na očitek taiste sinode, da je bil ob dvojnih volitvah patriarha leta 607 gradeški patriarh tisti, ki je bil za škofa postavljen v nasprotju s kanonskimi določili in zato nelegitimen oziroma heretičen. Pokazati so morali, da je bilo ravno obratno in da so grešili v Ogleju. Če so v Gradežu sredi 9. stoletja v *Carmen de Aquileia numquam restauranda* nelegitimnost izvolitve Janeza za oglejskega patriarha utemeljevali z enakim argumentom kot v Ogleju glede Gradeža – namreč, da je do volitev prišlo v kraju, ki po svojem statusu ni bil *civitas* ampak zgolj *plebicula*⁷⁰ – so kasneje svojo argumentacijo ob naslonitvi na Pavla Diakona spremenili. Ta je v svoji Zgodovini Langobardov še povsem nevtrarno zapisal, da je bil po smrti patriarha Severa (ki je rezidiriral v Gradežu), na njegovo mesto s soglasjem (langobardskega) kralja in (furlanskega) vojvode Gisulfa ordiniran za patriarha *in Aquileia vetere* Janez, v Gradežu pa za škofa prorimski Kandidijan.⁷¹ Prav v takšni obliki je vest v svojo beneško kroniko kmalu po letu 1000 prevzel tudi Ivan Diakon,⁷² medtem ko je v *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie* in v *Chronicon Gradense* že spremenjena v korist Gradeža. Ne po smrti patriarha Severa, ampak v času, ko je v Gradežu že vladal njegov naslednik patriarh Kandidijan, je v Čedadu (in ne Ogleju) langobardski vojvoda Gisulf s soglasjem langobardskega kralja Agilulfa na silo postavil za škofa Janeza.⁷³ Drugi patriarhat je torej po gradeški interpretaciji nastal v nasprotju s cerkvenim pravom, brez sinodalne in/ali papeške aprobacije, po politični volji langobardskega kralja in furlanskega duksa, ki sta bila pri uresničitvi svojega cilja pripravljena uporabiti tudi silo in obenem v času, ko je v Gradežu stólico sv. Hermagorja že zasedal Kandidijan.

⁶⁷ Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 85–88.

⁶⁸ Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 16.

⁶⁹ Glede nejasnih začetkov lagunskih škofij gl. Kehr, *Rom und Venedig*, str. 16–20, 26–44; Cuscito, *L'origine*; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 21–27.

⁷⁰ Gl. zgoraj op. 47.

⁷¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 127.

⁷² Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 76.

⁷³ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 11; *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 50.

Toda obenem v Gradežu v 11. stoletju niso mogli zanikati, da je papež vendarle priznaval oba patriarhata in da je obema patriarhoma pošiljal palij. Zato so morali po svoje prikrojiti tudi papeško legitimacijo oglejskega patriarhata. Ker očitno niso vedeli, da je papež priznal oglejski patriarhat že konec 7. stoletja, potem ko so se škofje na langobardskem delu starega patriarhata odpovedali shizmi Treh poglavij, so se v Gradežu naslonili na njim poznano pismo papeža Gregorja II. oglejskemu patriarhu Serenu iz leta 723. V njem papež spominja Serena, da mu je na prošnjo langobardskega kralja (Luitpranda) poslal palij in mu *ex apostolica auctoritate* ukazuje, da ne sme posegati v pravice in posest tretjih, zlasti Gradeža ne, in ga opozarja, naj ostane *in finibus gentis Langobardorum*, to je v mejah svoje dieceze.⁷⁴ Pismo je v svojo kroniko prepisal že Ivan Diakon in ga pospremil z ugotovitvijo, da je postal Seren, sicer človek »brez občutka za pravičnost in gnan od želje po uzurpaciji«, prvi »škof v Čedadu«, ki je prejel od papeža palij.⁷⁵ Pismo Gregorja II. Serenu je mogoče prebrati tudi v *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, po kateri naj bi Langobardi – tako kot že ob postavitvi Johannesesa za prvega oglejskega patriarha 607 – s silo, *per fortiam*, izsilili od papeža palij za svojega nadškofa.⁷⁶

V nastali situaciji, ko sta obstajala dva od Rima priznana, a med seboj konkurirajoča si patriarhata, pri čemer je oglejski patriarh ogrožal gradeške pravice do te mere, da je moral pri Serenu intervenirati papež Gregor II., naj bi do dokončne razmejitve med njima prišlo že na rimski sinodi papeža Gregorja III. leta 731. Sinoda, na katero je bil povabljen tudi gradeški patriarh Antonin s svojimi sufragani,⁷⁷ je bila sklicana zaradi spora o čaščenju svetih podob (ikonoklazem/ikonodulstvo).⁷⁸ V Gradežu pa so na njen dnevni red interpolirali še obtožbo patriarha Antonina na račun oglejskega Serena, da je v nasprotju z opozorilom papeža Gregorja II. posegel na gradeško ozemlje. V postopku pred sinodo naj bi bila dokazana Serenova krivda, ki je s prisego obljubil, da se kaj takšnega ne bo več ponovilo. Papež Gregor III. pa je v sfabriciranem sinodalnem dekretu, ki vso to zgodbo povzema, odločil, da so patriarhi *novae Aquilegiae id est Gradensis civitatis* metropolit v Benečiji in Istri, medtem ko se mora vsakokratni *Foroiulenses antistes*, ki ima sedež v kot *castrum* opredeljenem Krminu, zadovoljiti z diecezo na langobardskem ozemlju.⁷⁹

V Gradežu so tako najkasneje do sredine 11. stoletja postopoma izoblikovali teorijo, s katero so dokazovali, da je gradeška Cerkev legitimna naslednica stare oglejske Cerkve, katere sedež je bil trajno in dokončno prenesen v Gradež. Zato je gradeški patriarh tudi metropolit v Benečiji in Istri, medtem ko je bil nastanek

⁷⁴ Epistolae Langobardicae collectae, št. 8, ed. Gundlach, str. 698–699; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 17, ed. Cessi, str. 27; gl. Kehr, *Rom und Venedig*, str. 45–46.

⁷⁵ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 96–97.

⁷⁶ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 11–13.

⁷⁷ Epistolae Langobardicae collectae, št. 13, ed. Gundlach, str. 703; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 22, ed. Cessi, str. 32–33.

⁷⁸ *Liber pontificalis*, št. 93, ed. Duchesne 1, str. 415–416.

⁷⁹ Epistolae Langobardicae collectae, št. 13, ed. Gundlach, str. 703; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 23, ed. Cessi, str. 34–38; gl. tudi *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 14. Meyer, *Spaltung*, str. 30; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 51–53; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 49–50.

konkurenčnega oglejskega patriarhata izsiljen, njegova jurisdikcija pa je bila s papeško in sinodalno odločitvijo omejena na langobardsko in kasneje frankovsko severovzhodno Italijo. Geslo, ki je povzemalo te gradeške aspiracije, je bilo *Aquileia nova*. Gradež je s prenosom patriarhovega sedeža in s prevzemom cerkvene dediščine postal novi Oglej in že v *Istoria Veneticorum* Ivana Diakona z začetka 11. stoletja kot tudi v *Translatio sancti Marci*, katerega najstarejši rokopis je nemara že izpred konca 10. stoletja, lahko beremo, da je *Paulus patriarcha...ex Aquilegia ad Gradus insulam confugit...ipsamque urbem Aquilegiam novam vocavit*.⁸⁰ Gradeški oziroma beneški pisci so v nadaljevanju 11. stoletja ta pojem bolj ali manj redno uporabljali v svojih literarno-zgodovinskih delih, vnesli pa so ga tudi v ponarejene papeške in sinodalne dokumente.⁸¹

Namig za geslo *Aquileia nova* so lahko našli že pri Pavlu Diakonu, ki je ob razcepitvi patriarhata 607 zapisal, da je bil en patriarh izvoljen *in Aquileia vetere*, drugi *in Gradus*.⁸² K nastanku gesla je nadalje svoje lahko prispevalo tudi razlikovanje v beneško-gradeški historiografiji med *nova Venetia*, ki se je nanašala na severnojadranske lagune in *antiqua Venetia*, ki je pokrivala preostali del te nekdanje italske regije. V tem smislu je prav tako že Ivan Diakon napisal, da kot je Oglej *antique Venecie*, je Gradež *nove Venetie caput et metropolis*.⁸³ Iz gradeško-beneškega izročila je geslo *nova Aquileia* prišlo celo v papeško pisarno. Aprila 1044 je sinoda v Lateranu razveljavila odločitev iz leta 1027 o podreditvi Gradeža Ogleju in v listini, ki jo je papež Benedikt IX. izstavil v ta namen, je predstojnika gradeške Cerkve Ursa med drugim naslovil z *Gradensis ecclesie nove Aquileie patriarcha*.⁸⁴ Podobno je tudi papež Leo IX. leta 1053 v svoji »konstituciji« za gradeško Cerkev, naslovil Ursovega naslednika Dominika z *Gradensem, immo novae Aquilegie patriarcham* in odločil *ut nova Aquilegia totius Venetiae et Istriae caput et metropolis perpetuo habeatur*.⁸⁵

Zaključki iz let 1044 in 1053 so pomenili popoln uspeh Gradeža: kot novemu Ogleju so mu bile izključno priznane nasledstvo, pravice in časti antične Akvileje, po starosti druge takoj za Rimom, kot tudi metropolitni položaj nad celotno Benečijo in Istro, medtem ko se je moral oglejski patriarh kot »furlanski škof« zadovoljiti z diecezo v nekdanj langobardskih mejah.⁸⁶ Seveda, tako kot v primeru zaključkov mantovanske in lateranske sinode iz 827 in 1027, ki so na pergamentu odpravili gradeški patriarhat, so na pergamentu ostali tudi zaključki sinod iz 1044 in 1053.

⁸⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 62; *Translatio sancto Marci*, ed. Fedalto/Berto, str. 470. Za možnost, da je *Aquileia nova* v kroniki Ivana Diakona kasnejša interpolacija gl. Meyer, *Spaltung*, str. 27 in drugačno mnenje pri Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 58–59. Za vprašnje razmerja med kroniko Ivana Diakona in *Translatio sancti Marci* gl. zgoraj op. 11, 12.

⁸¹ Gl. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, str. 190 (register, sub voce *Aquileia nova*).

⁸² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 127.

⁸³ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 63–64.

⁸⁴ *Papsturkunden* 2, št. 618, ed. Zimmermann, str. 1160; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 94–95.

⁸⁵ *Italia pontificia* VII/2, št. 90, ed. Kehr, str. 55–56; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 97–98.

⁸⁶ Kehr, *Rom und Venedig*, str. 98; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 78.

Ogleju se je tako rekoč ignoriranemu s strani rimske kurije in z zmanjšano avtoriteto kljub vsemu vendarle uspelo ob podpori cesarstva obdržati kot metropolitija nekdanje langobardske Benečije in Istre. Spor med patriarhatoma, katerih sedeža sta si bila tako blizu, da je bilo mogoče nasprotnika videti z lastnega cerkvenega zvonika, je bil ob priznavanju *status quo* formalno zaključen šele 24. julija 1180. Takrat se je po posredovanju papeža Aleksandra III. gradeški patriarh Henrik Dandolo v svojem ter v imenu vseh svojih naslednikov odpovedal vsem pretenzijam gradeške Cerkve do Istre.⁸⁷ Pridržal si je le pravico do vina, ki ga je vsako leto dobival iz Kopra. S tem je bila mišljena tista obveznost Koprčanov, ki so jo sprejeli nasproti dožu in Benetkam že leta 932 ter obnovili leta 977 in ki jo je dož Dominik Silvis v drugi polovici 11. stoletja prepustil gradeški Cerkvi.⁸⁸ Z odpovedjo Istri je bila dokončno pokopana tudi ideja o Gradežu kot novemu Ogleju, ki pa v resnici ni bila aktualna že več kot stoletje.

Z begom patriarha Pavla (Pavlina I.) leta 568 iz Ogleja v Gradež in z vzpostavitvijo metropolitnega sedeža se je položaj utrjenega lagunskega otočka temeljito spremenil. Postal je sedež cerkvene institucije najvišjega ranga, kar ga je zaznamovalo za naslednja stoletja. Skromni *castrum* je dobil povsem novo identiteto, prav tako fiziognomijo. V njem je nastal novi sakralni kompleks, sestavljen iz novozgrajene, razkošne katedralne bazilike sv. Evfemije, prenovljene cerkve sv. Marije in krstilnice med njima.⁸⁹ V Gradež so bile prenesene relikvije številnih oglejskih svetnikov s sv. Hermagorjem na čelu. Prvi škof starega Ogleja je postal zaščitnik novega Ogleja, in ko se je leta 1000 beneški dož Peter II. Orseolo odpravljaj na svojo znamenito vojaško ekspedicijo, na kateri je podredil številna vzhodnojadranska mesta in otoke med Kvarnerjem in Dubrovnikom, mu je patriarh Vitalij IV. Kandidijan v Gradežu izročil zmagoviti prapor sv. Hermagorja, *victrix sancti Hermachorae signum*.⁹⁰ Peter II. Orseolo si je dal v Gradežu zgraditi tudi hišo oziroma rezidenco, s čimer je mesto, ki je bilo v njegovem času temeljito obnovljeno, še dodatno dobilo na pomenu in izgledu.⁹¹ K njegovi novi samozavesti in samorazumevanju je svoje prispevala tudi predstava o Gradežu kot novemu Ogleju. Enkrat med koncem 10. in sredino 11. stoletja je morala zrasti v glavah vodilnega klera tamkajšnje katedralne cerkve.⁹² Svoj izraz je našla v lokalni gradeško-beneški historiografiji, ki je v njenem smislu prikazala zgodovino gradeške Cerkve, njen odmev pa je segel do papeške pisarne. Kmalu po rimski sinodi leta 1053, ki je pomenila vrhunec afirmacije gradeškega patriarhata kot novega Ogleja,

⁸⁷ Codice Diplomatico Istriano 1, št. 166, ed. Kandler, str. 311–313; Italia pontificia VII/1, št. 102, ed. Kehr, str. 40, 40; gl. Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 97; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 16.

⁸⁸ Codice Diplomatico Istriano 1, št. 70, 81, ed. Kandler, str. 155–156, 177–178; Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 215. Gl. tudi op. 97.

⁸⁹ Gl. Tavano, *Aquileia e Grado*, str. 264–422.

⁹⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 156.

⁹¹ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 150.

⁹² Mnenja o tem, kdaj natančneje je bila izoblikovana teorija o Gradežu kot novem Ogleju so deljena. Gl. Meyer, *Spaltung*, str. 32; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, 62–74; Cessi, »Nova Aquileia«, str. 100–140.

je Dominik Marango, *Dei gratia Gradensis et Aquileienses ecclesiae patriarcha*, poln samozavesti pisal patriarhu Antiohije Petru III., da izvirata njuni Cerkvi od sv. Marka in da je njegova, Dominikova Cerkev dobila od samega sv. Petra čast, da se njeni predstojniki naslavljajo kot patriarhi in da na rimskih sinodah sedijo na papeževi desni strani. Antiohijski patriarh, ki je gradeškega kolega naslovil zgolj kot nadškofa, mu je v ironičnem tonu in zviška odgovoril, da pozna samo pet patriarhov (= škofe Aleksandrije, Antiohije, Konstantinopla, Jeruzalema in Rima).⁹³ Realnost je bila vsekakor drugačna od bleščeče podobe. Ne samo, da je po 1053 iz papeškega vokabularja izginila *Aquileia nova*, kasnejše papeške listine ne omenjajo več niti jurisdikcije v Istri.⁹⁴ Ime *Aquilea* je bilo zopet povezano samo s sedežem prvotnega patriarhata; sedežem, kateremu je poskušal patriarh Popo (1019–1042) povrniti nekdanji blišč z izgradnjo nove monumentalne bazilike, ustanovitvijo kapitlja pri njej kot tudi z oživitvijo oziroma ponovno ustanovitvijo tamkajšnjega ženskega benediktinskega samostana sv. Marije.⁹⁵ Kakor je Oglej doživil pod Poponom svoje »zlato obdobje«,⁹⁶ je začel na drugi strani Gradež že v drugi polovici 11. stoletja ekonomsko propadati.⁹⁷ Zaradi tega je tamkajšnji patriarh vedno težje živel v skladu s svojim visokim položajem in se je sredi 12. stoletja že preselil v Benetke, čeprav je formalno svoj sedež prenesel tja šele leta 1451.⁹⁸

Salona – Split

V marsičem je na Gradež spominjala tudi najstarejša cerkvena zgodovina Splita, ki je bil od leta 925 metropolitija Dalmacije in Hrvaške. Kot je Gradež svoje cerkvene začetke povezoval z antičnim Oglejem, jih je Split z antično Salono, pri čemer sta bili obe mesti provincialni metropoli in cerkveni metropolitiji hkrati. Obe mesti naj bi – po kasnejših legendah seveda – svojega prvega škofa dobili že v apostolskih časih v neposredni povezavi s sv. Petrom. Prav tako so obe mesti, vsaj po tradiciji, razdejali barbari ali pa imeli vsaj odločilno vlogo

⁹³ Bianchi, *Il patriarca Domenico Marango*, str. 62–67, 67–77; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 80.

⁹⁴ Cessi, »Nova Aquileia«, str. 138 in op. 2.

⁹⁵ Gl. Blasin Scarel (a cura di), *Poppone*.

⁹⁶ Tako je bil v sodobnem času označeno obdobje oglejskega patriarha Popona; gl. predhodno op.

⁹⁷ Papež Gregor VII. je v pismu z dne 31. 12. 1074, naslovljeno na doža Dominika Silvisa in *populus Venetie*, spomnil, da so Benetke s častjo (gradeškega) patriarhata odlikovane bolj od vseh drugih dežel, saj so na svetu le štirje patriarhati. Beneške oblasti je opomnil, naj namenijo v skladu s tem gradeški Cerkvi, ki da je tako revna, da še za navaden škofijski sedež ni primerne, ustrezne temporalije, saj da je že pokojni patriarh Dominik Marango hotel zaradi bornosti svoje cerkve zapustiti Gradež in da nad svojim položajem toži tudi njegov sedanji naslednik. Posledično je dož poskrbel, da se je gospodarski položaj patriarhata vsaj nekoliko izboljšal; Das Register Gregors VII., št. II 39, ed. Caspar 1, str. 175–176; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 104–106; gl. zgoraj besedilo pri op. 88.

⁹⁸ Niero, *Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia*, str. 278–284; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 81–82; Fedalto, *Aquileia*, str. 240.

pri njunem propadu – v primeru Ogleja so bili to Huni in Langobardi, v primeru Salone pa Avari in Slovani oziroma Goti. In ne nazadnje, Gradež in Split sta svoj nadškofjski in metropolitni položaj dosegli s prenosom cerkvenega sedeža. A za razliko od Ogleja, kjer se je njegov metropolit pred barbari umaknil v Gradež in s tem omogočil kontinuirano delovanje oglejske Cerkev, je salonitanska Cerkev propadla in je bila nato po nekem, natančneje nedoločljivem času obnovljena v Splitu.⁹⁹ Tudi ni imel Split za razliko od Gradeža nobenega konkurenta, s katerim bi se bojeval za nasledstvo in dediščino salonitanske Cerkev. Posledično v Splitu niso bili vpleteni v noben cerkvenopravni spor, ki bi po svoji vsebini, ostrini ali dolžini vsaj približno spominjal na spor med Oglejem in Gradežem. V tem pogledu se je položaj splitskih nadškofov in metropolitov precej razlikoval od položaja njihovih kolegov v Ogleju in Gradežu. To se je odrazilo tudi v lokalni historiografiji, ki je v cerkvenozgodovinskih narativih v ospredje postavila drugačne poudarke. Poleg tega je, kot je bilo povedano že na začetku, za razliko od beneško-gradeške historiografije, v Splitu v obravnavanem času nastalo eno samo kronikalno delo – *Historia Salonitana* splitskega arhidiakona Tomaža.

Po legendi, ki je bila v Dalmaciji uveljavljena najkasneje na začetku 10. stoletja, saj je Split prav na njeni podlagi postal na provincialni sinodi leta 925 metropolitija za Dalmacijo in Hrvaško, je začetek salonitanske Cerkev zvezan s sv. Domnijem (Domnius, Dujam v hrvaščini). Sv. Peter naj bi ga že kot dečka krstil v Antiohiji, ga vzel s seboj v Rim, kjer ga je posvetil za škofa in poslal v Salono. Tu je za časa cesarja Trajana leta 107 umrl mučeniške smrti in bil v Saloni tudi pokopan, od koder so bile po uničenju mesta njegove relikvije prenesene v Split, nekdanjo Dioklecijanovo palačo.¹⁰⁰ Tako legenda. Salonitanski Cerkvi je bil enako kot ravenki ali oglejski Cerkvi pripisan apostolski začetek in prvi zaključek splitske sinode leta 925 je določal, da dobi metropolitno čast in oblast tista cerkev, v kateri počivajo relikvije sv. Domnija.¹⁰¹ Njegove relikvije so bile za splitsko Cerkev zato eksistencialnega pomena. Z njimi je bil legitimiran njen položaj metropolitnega sedeža in v splitski cerkveni zgodovini je dobil Domnij zato eno najbolj centralnih mest. Toda v Saloni je poleg legendarnega Domnija tudi v resnici deloval škof istega imena, ki je pustil za seboj kar nekaj sledi v virih.¹⁰² Tudi on je umrl mučeniške smrti, le da se to ni zgodilo za cesarja Trajana, ampak Dioklecijana, najverjetneje leta 304. Okrog leta 641 je neki opat Martin, ki je po naročilu iz Dalmacije izvirajočega papeža Janeza IV. (640–642) odkupoval v Istri in Dalmaciji ujete kristjane od poganskih barbarov, prenesel v Rim relikvije več salonitanskih mučencev, med njimi tudi Domnijeve. Janez IV. jih je dal pokopati v kapeli sv. Venancija ob lateranski krstilnici in dal postaviti v apsidi mozaik z

⁹⁹ Katalog salonitanskih in splitskih (nad)škofov gl. pri Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*; k vprašanju (dis)kontinuitete med salonsko in splitsko cerkvijo in vprašanju obstoja lastne cerkvene tradicije v Splitu gl. nazadnje Budak, *Furta sacra*.

¹⁰⁰ Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, 14; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 122–123, 128–129.

¹⁰¹ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 99; Codex diplomaticus 1, št. 23, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović, str. 30–33.

¹⁰² Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, str. 12–19.

njihovimi podobami in imeni, ki stoji še danes.¹⁰³ Relikvije historičnega Domnija, najverjetneje po vrsti drugega salonitanskega škofa,¹⁰⁴ so bile torej iz Salone prenesene v Rim, in ne v Split.

Tomažu Arhidiakonu sta bili poznani tako zgodba o legendarnem kot o zgodovinskem Domniju, saj v svoji kroniki piše o obeh.¹⁰⁵ Pri tem je prenos Domnijevih relikvij v Rim povzel po *Liber pontificalis*, precej verjetno pa je, da je lateranski mozaik z istrskimi in dalmatinskimi svetniki videl na lastne oči.¹⁰⁶ Legendarnemu Domniju, ki je veljal za ustanovitelja salonitansko-splitske Cerkve in predhodnika vseh splitskih (nad)škofov, se seveda ni mogel odpovedati. Na drugi strani se ni hotel odreči niti zgodovinskemu Domniju iz Dioklecijanovega časa, za katerega je vedel iz svojih virov (in lateranskega mozaika). Težavo je skušal rešiti z učeno konstrukcijo, po kateri je po Domniju iz apostolskih časov živel v času Dioklecijanovih in Maksimijanovih preganjan še en mučenec skoraj identičnega imena – Domnion.¹⁰⁷ Kot *cubicularius* tirana Maksimijana je umrl mučeniške smrti v Italiji, kjer je bil tudi pokopan. Ker je bil tako rekoč soimenjak njegovemu Domniju, so prebivalci Salone v Italiji ukradli telo Domniona in ga prenesli v Salono.¹⁰⁸

No, zapletov z Domnijem v Tomaževi konstrukciji, po kateri sta bila v Saloni pokopana dva mučenca skoraj identičnega imena, a različne provenience, s tem še ni bilo konec. Ker je iz zgodovinskega Domnija naredil italskega Domniona, sta se salonitanska legendarni in zgodovinski Domniji zlila v eno osebo, katere relikvije je opat Martin kmalu po 640 prenesel v Rim. Tomažev stavek, da je dal papež Janez IV. na mozaik lateranske kapele naslikati »podobo svetega Domnija s palijem in drugimi škofovskimi oblačili«,¹⁰⁹ se je lahko nanašal le na legendarnega Domnija iz apostolskih časov, saj *Historia Salonitana* zgodovinskega Domnija sploh ne pozna oziroma ga je pretvorila v italskega Domniona, ki pa ni bil škof, niti ga ni imel Tomaž za škofa.¹¹⁰ S tem je Tomaž Arhidiakon svojo pripoved nerazrešljivo zapletel in jo naredil nekonsistentno v najbolj pomembni točki celotne zgodovinske salonitansko-splitske Cerkve, saj je moral na drugi strani pokazati, da so bile

¹⁰³ *Liber pontificalis*, št. 74, ed. Duchesne 1, str. 330; Veraja, *Kapela sv. Venancija*.

¹⁰⁴ Gl. Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, str. 14 sl.

¹⁰⁵ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 3, ed. Perić str. 12–14.

¹⁰⁶ Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 73–74.

¹⁰⁷ Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, 134 meni, da ni bil Tomaž tisti, ki je podvojil sv. Domnija, ampak da je dva svetnika enakega ali podobnega imena, enega iz apostolskega, drugega iz Dioklecijanovega časa poznala že pred njim (pisna) tradicija splitske Cerkve.

¹⁰⁸ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 3, ed. Perić str. 12–14. Tomaževa legenda o Domnionu je prilagojena kompilacija legende o mučeništvu sv. Donina iz Fidenze; gl. Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136. O tem znamenitem poglavju Tomaževe kronike in z njim zvezanim problemom dvojne identitete Domnija oziroma njegove podvojitve obstaja številna literatura, od katere je tu v izboru navedeno le nekaj novejših del: Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 54–59; Ivanišević, *Sveti Donino*; Budak, *Furta sacra*, str. 159–160; Cambi, *Uz poglavje*; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 121–138.

¹⁰⁹ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 8, ed. Perić str. 38.

¹¹⁰ Zaradi tega ne more držati mnenje Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136, da je vpeljal Tomaž v zgodovino salonitanske-splitske cerkve italskega Domniona zato, ker naj bi bile v Rim prenesene njegove relikvije, v Split pa relikvije Domnija iz apostolskih časov.

relikvije s strani sv. Petra posvečenega prvega salonitanskega škofa prenesene v Split – to jo je namreč legitimiralo kot metropolitijo.¹¹¹

Še pred tem pa je moral bralcem povedati, kako je bila na mestu kasnejšega Splita zgrajena Dioklecijanova palača,¹¹² kaj se je dogajalo s salonitansko nadškofijo v 5. in 6. stoletju,¹¹³ kako je bila uničena Salona¹¹⁴ in kako so njeni prebivalci zbežali na srednjedalmatinske otoke.¹¹⁵ Nadalje, kako so se zaradi težkega življenja na otokih vrnili na celino, obnovili/ustanovili med drugim Zadar,¹¹⁶ predvsem pa, kako so se v nemoči, da bi se vrnili v razrušeno Salono, kjer bi bilo njihovo življenje ogroženo od barbarskih sosedov, naselili v bližnjo utrjeno Dioklecijanovo palačo in tako ustanovili novo mesto – Split.¹¹⁷ Pripoved o najzgodnejši zgodovini salonitansko-splitske Cerkve je zaključil z razlago, kako je Split dobil svojega prvega nadškofa in kako je papež splitski Cerkev priznal vse pravice, ki jih je nekoč imela salonitanska Cerkev.¹¹⁸ Kontinuiteto s Salono je na koncu zapečatil še prenos relikvij škofa in mučenca Domnija (skupaj z relikvijami mučenca Anastazija; hrvaški Staš) v Split.¹¹⁹

Iz perspektive identitete srednjeveškega Splita in njegove Cerkve so v Tomaževi naraciji ključna poglavja o padcu Salone, o ustanovitvi novega mesta Split s strani salonitanskih ubežnikov, o ustanovitvi nadškofije in metropolitije v Splitu ter o prenosu relikvij prvega salonitanskega škofa in mučenca sv. Domnija v Split. Padec Salone je pomenil konec antične veličine in slave, medtem ko je ustanovitev Splita predstavljala nov začetek. Vez med obema mestoma so bili prebivalci Salone. Oni so z ustanovitvijo novega mesta, ki se je kot ptič feniks dvignil iz pepela zapuščene cesarske palače, vzpostavili kontinuiteto med njima: Split ni bil nič drugega kot nadaljevanje stare Salone. Kdaj so se njeni begunci naselili v Dioklecijanovo palačo, Tomaž Arhidiakon ne razkriva neposredno, je pa iz njegove pripovedi o uglednem meščanu (patriciju) stare Salone in nato novega Splita, Velikem Severu (*Magnus Severus*), mogoče zaključiti, da se je to moralo zgoditi relativno kmalu po propadu Salone, še v generaciji, ki je zapustila razrušeno mesto, oziroma še pred sredo 7. stoletja.¹²⁰ Skromen podatek, prepisan v Trogirju

¹¹¹ Pri tem je pomembno, kot je opozoril Budak, *Furta sacra*, str. 164, da si vsaj iz papeške perspektive tradiciji, po katerih so relikvije sv. Domnija počivale tako v Splitu kot Lateranu, nista bili v nasprotju, saj si je sicer komaj predstavljati, da bi papež priznal metropolitiski položaj splitske Cerkve na podlagi argumentacije, da v Splitu počivajo relikvije sv. Domnija, ko so obenem morali vedeti, da se le-te nahajajo v kapeli papeške palače.

¹¹² Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 4, ed. Perić str. 16–18. Podroben povzetek vsebine prvih 24 poglavij *Historie Salonitane* ima Katičić, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, str. 395–419.

¹¹³ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 5, 6, ed. Perić str. 20–28.

¹¹⁴ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 7, ed. Perić str. 30–36.

¹¹⁵ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 8, ed. Perić str. 38–40.

¹¹⁶ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 9, ed. Perić str. 42.

¹¹⁷ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 10, ed. Perić str. 44–46. O pravnih okvirih njihove naselitve v palačo in o ureditvi odnosov s slovanskimi sosedi gl. Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 25–28, 42–46; Rapanić, *Od carske palače*, str. 152–158.

¹¹⁸ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 11, ed. Perić str. 48.

¹¹⁹ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 12, ed. Perić str. 50.

¹²⁰ Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 35–37; 41–42.

leta 1511 domnevno iz neke splitske kronike in poznan samo po objavi iz 1769,¹²¹ na katerega je opozoril Radoslav Katičić, potrjuje, da je bil Veliki Sever v resnici historična osebnost iz tistega časa.¹²²

V okvirno isti čas pred sredo 7. stoletja je potem treba umestiti tudi prihod papeškega legata Janeza iz Ravene v Dalmacijo in Split, o katerega historičnosti so mnenja zelo deljena in ga imajo mnogi za legendarno osebnost.¹²³ Po Tomažu Arhidiakonu, ki o tem ednini poroča, je Janeza iz Ravene, ki se je zavzemal, da se obnovi *archiepiscopatus civitatis antique*, dalmatinska duhovščina izvolila za nadškofa, posvetil pa papež, ki je tudi odločil, da ima splitska Cerkev vse pravice, ki jih je nekoč imela solinska Cerkev. S tem je postal Janez v drugem koraku še metropolit Dalmacije. V tretjem koraku je nato v Splitu uredil škofovsko rezidenco (*episcopium*) v palači, ki jo je splitski Cerkvi podaril že omenjeni Veliki Sever, nekdanji mavzolej cesarja Dioklecijana pa je spremenil v novo katedralno cerkev, ki jo je posvetil Devici Mariji. In končno, v četrtem koraku je prvi splitski nadškof in metropolit prenesel skupaj s svojimi someščani iz ruševin Salone v komaj posvečeno katedralno cerkev v Splitu relikvije dveh salonitanskih mučencev in nato splitskih zaščitnikov, sv. Domnija in sv. Anastazija.¹²⁴

Z obnovo nekdanje salonitanske nadškofije v Splitu, s prenosom salonitanskih metropolitanskih pravic na novovzpostavljene splitske nadškofe, kot tudi s prenosom relikvij še v apostolskih časih živečega prvega salonitanskega škofa in njegovega tovariša v mučeništvu v Split, je Tomaž Arhidiakon v svoji pripovedi kontinuiteto med Salono in Splitom kot mestoma, razširil še na cerkveno področje. Tudi tu je bil Split le nadaljevanje stare Salone.

Da se je Tomaž Arhidiakon pri tem v zgodbi o Domniju in njegovih relikvijah, ki jih je dal najprej prenesti v Rim in nato še v Split, zapletel v težko razložljivo nasprotje, je bilo že povedano. Je pa v tem kontekstu vsekakor pomembno, da Tomaž niti z besedo ne omenja prve in druge provincialne sinode v Splitu leta 925 in 928, ki sta bili tako pomembni za njegovo Cerkev. Prva je prav na podlagi cerkvene kontinuitete s Salono določila, druga pa potrdila, da je Split metropolitija za Dalmacijo in Hrvaško, papež Lev VI. pa je tedanjemu splitskemu nadškofu Janezu poslal kot novemu metropolitu palij.¹²⁵ Tomaž je s sinodama zvezane zaključke in papeška pisma, ki jih sicer poznamo iz *Historia Salonitana maior*,¹²⁶ in za katere je razumno predpostaviti, da so se morali nahajati (tudi) v arhivu splitske Cerkve,

¹²¹ Farlati, *Illyricum sacrum* 4, str. 306–307.

¹²² Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 31–37.

¹²³ Gl. povzetek različnih mnenj v Matijević Sokol, *Toma Arhidiakon*, str. 75–113. Poleg tega gl. nazadnje še Budak, *Furta sacra*, str. 166–172.

¹²⁴ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 11, 12, ed. Perić str. 48, 50.

¹²⁵ *Codex diplomaticus* 1, št. 23, 25, 26, 27, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović str. 30–33, 35–39.

¹²⁶ *Historia Salonitana Maior*, ed. Klaić, str. 94–106. Čeprav ohranjeni v očitno redigirani obliki, veljajo danes ti dokumenti za avtentične. Gl. Katičić, *Litterarum studia*, str. 382–392. Po Katičiću, n. d., str. 389–391, naj bi jih v *memoriale* splitske nadškofije redigiral nadškof Janez, ki je bil od 925 dalmatinsko-hrvaški metropolit.

zagotovo poznal.¹²⁷ Zato se postavlja vprašanje, zakaj jih je zamolčal. Zakaj je zamolčal za legitimnost metropolitnega položaja njegove Cerkev tako pomemben prvi zaključek prve splitske sinode, ki je določal, da ima »primat nad vsemi Cerkvami te province in da dobiva zakonito ime metropolitije nad vsemi škofijami« tista Cerkev in mesto, kjer počivajo relikvije blaženega Domnija, poslanega od sv. Petra pridigat v Salono?¹²⁸ Jasnega odgovora na to vprašanje ni. Še najbolj sprejemljivo se zdi mnenje, da je hotel na takšen način pomakniti ustanovitev splitske metropolitije še bolj v preteklost in s tem bliže koncu Salone. A s tem se povečuje tudi verjetnost, da je bil tudi Janez iz Ravene legendarna osebnost, oziroma, da je Tomaž v preteklost premaknil tudi leta 928 dokumentiranega prvega splitskega metropolita Janeza ali istoimenega salonitanskega (splitskega) škofa, ki se je leta 787 udeležil koncila v Niceji.¹²⁹

Kakorkoli že, antična Salona ni bila pomembna samo za identiteto in samozavedanje splitske Cerkev, ampak tudi Splita kot mestne, komunalne skupnosti. V splitski lokalni memoriji, ki je ne povzema samo Tomaž Arhidiakon, ampak jo pozna že Konstantin Porfirogenet, je imela Salona enega od centralnih mest, ne glede na to, da jo je politična meja med hrvaško kneževino in bizantinsko Dalmacijo ločila od Splita. Mogočne ruševine Salone in v cesarsko palačo stisnjeno mesto kot tudi relikvije sv. Domnija, zaščitnika mesta,¹³⁰ so prebivalce Splita neprestano spominjale na davne čase in dogodke, v katerih so videli svoje začetke. Split je bil, kot to najbolje kaže *Historia Salonitana* izpod peresa domačega izobraženega arhidiakona, povezan s Salono duhovno in spominsko. Nastanek novega mesta in njegove Cerkev je v Tomaževi pripovedi mogoče razumeti tudi kot *translatio Salonae*. V tem smislu je Split tudi bil *Salona nova*, čeprav ni bilo to ime zanj nikoli uporabljeno. Pri tem Tomaževi pripovedi seveda ne gre razumeti kot poročilo o dejanskih dogodkih, ampak predvsem kot interpretacijo avtorja iz 13. stoletja, ki je hotel zgodovinsko legitimirati prvenstvo splitske Cerkev, izhajajoče iz translacije salonitanskega škofa in Petrovega učenca Domnija v Split. Njegov kratki opis prenosa Domnijevih relikvij (in relikvij sv. Anstazija, drugega zaščitnika Splita), ki spada v hagiografski literarni zvrsti v žanr *translationes* (poleg npr. *vitae*, *passiones*, *inventiones*, *miracula*), je bil verjetno temelj vsem kasnejšim besedilom o

¹²⁷ To dokazuje Tomaževa navedba v *Historia Salonitana*, c. 16, ed. Perić str. 78, da je nekoč ninski škof Gregor (Grgur) povzročil velike težave splitskemu nadškofu Janezu, ker mu je odrekel dolžno poslušnost in si je neupravičeno prisvajal metropolitne pravice. Informacijo o tem je lahko našel le v dokumentih prve in druge splitske sinode. Gl. Matijević Sokol, *Toma Arhidiakon*, str. 91–93.

¹²⁸ *Codex diplomaticus* 1, št. 23/I, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović str. 31.

¹²⁹ Najbolj odločno je historičnost Janeza iz Ravene zavračala Klaić, *Ivan Ravenjanin*, in menila, da gre v resnici za prvega dalmatinsko-hrvaškega metropolita Janeza. Nada Klaić pri tem ni vedela za podatek, da je bil med udeleženci ekumenskega koncila v Niceji leta 787 tudi salonitanski (splitski) škof Janez. Gl. Katičić, *Imena*, str. 29–30. Za zgodovino splitske Cerkev v »temnem obdobju« med propadom salonitanske Cerkev in vzpostavitvijo splitske cerkvene pokrajine gl. Katičić, »Ecclesia Salonitana«; Budak, *Furta sacra*, str. 169–177.

¹³⁰ Splitska katedrala, sicer posvečena Devici Mariji, je že pred sredo 10. stoletja veljala za cerkev sv. Domnija; gl. Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 29, ed. Moravcsik, str. 136.

prenosu sv. Domnija, ki so jih mlajši hagiografi dopolnjevali z novimi vsebinami in razlagami.¹³¹ Po nemara najbolj zanimivi med njimi so s sv. Domnijem povezali t. i. Splitski evangeliar (*Evangeliarium Spalatense*), najstarejšo in najpomembnejšo liturgično knjigo splitske katedralne cerkve, datirano sicer različno, od 6. do zgodnjega 9. stoletja.¹³² Po dveh od teh kasnejših translacij naj bi evangeliar, ki naj bi ga napisal sam Domnij z »apostolskimi črkami, oblikovanimi na star način« (*litteris apostolicis antiquo more formatis*), našli na prsah svetnika ob odkritju njegovega groba v Saloni.¹³³ Evangeliar, ki naj bi ga napisal svetnik, je tako postal svojevrstna relikvija, ki je dodatno podčrtoval kontinuiteto Splita in njegove Cerkve s staro Salono. Enako so tudi v Ogleju v srednjem veku verjeli, da so v posesti evangeliarja (t. i. Čedajski evangeliar; *Codex Foriuliensis*),¹³⁴ izvirajočega iz apostolskega časa ustanovitve njihove Cerkve, saj naj bi ga prvi oglejski škof Hermagor prejel od evangelista Marka, ki naj bi vanj prav v Ogleju tudi zapisal svoj evangelijski.¹³⁵ Tomaževa pripoved je tako postala z besedami Nenada Ivića *master narrative* zgodovine splitske nadškofije in s tem kanonizirana podoba preteklosti, v katero pa je bilo vendarle mogoče vnašati nove podatke in razlage; pač v skladu z novimi izzivi ali potrebami.¹³⁶

¹³¹Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 12, ed. Perić str. 50; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136.

¹³²Ta znameniti kodeks je danes lahko dostopen v faksimilirani izdaji: *Evangeliarium Spalatense*. Od novejšje literature gl. Popović, *Evandĕlijar svetog Dujma*; Katičić, *Litterarum studia*, str. 244–246.

¹³³Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 137.

¹³⁴Gl. zgoraj op. 40.

¹³⁵O sakralnosti in fami, ki je bila zvezana s tem evangeliarjem, dobro priča epizoda, povezana s Karlom IV. Ko se je leta 1355 ob vrnitvi s kronanja za cesarja v Rimu ustavil pri svojem bratu oglejskem patriarhu Nikolaju Luksemburškem (1350–1358) v Vidmu in si ob soglasju kapitlja od njega izprosil dva kvaternija te relikvije, ki se danes nahajata v zakladnici katedrale sv. Vida v Pragi, je v kodeks lastnoročno zapisal sledečo notico: *Ego Karolus quartus dei gratia Romanorum rex semper augustus et Boemie rex vidi librum euuangeliorum sancti Marci de sua propria manu scriptum integrum ab inicio usque ad finem in septem quaternis in potestate patriarche et ecclesie Aquilegiensis. Qui liber in dicta ecclesia fuit seruatus a beato Hermacora et ab ecclesia Aquilegiensis predicta usque in hodiernum diem. Qui beatus Hermacoras de manu beati Marci eundem librum accepit et a beato Petro per resignationem et intercessionem sancti Marci recepit presulatum predictae Aquilegiensis ecclesie. De quo libro petitione mea apud patriarcham et capitulum dicte Aquilegiensis ecclesie optinui istos duos quaternos ultimos libri predicti et alii quinque precedentes remanserunt in ecclesia supradicta. Et hec scripsi manu mea propria anno ab incarnato verbo millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto in vigilia omnium sanctorum regnorum meorum anno nono. Transkribirano po posnetku v Scalon (a cura di), *L'Evangelario*, brez paginacije.*

¹³⁶Ivić, *Dosezi sjećanja*, str. 130.

Zaključek

Za zaključek lahko povzamemo, da nam primera obravnave najstarejše cerkvene zgodovine v srednjeveškem Gradežu (Benetkah) in Splitu dobro ilustrirata, kako pomembno vlogo je lahko imelo lokalno zgodovinopisje pri oblikovanju krajevne identitete in z njo zvezane zgodovinske tradicije. Pokazalo se je kot zelo uporabno orodje v funkciji legitimiranja zgodovinsko utemeljenih privilegijev. S svojimi razlagami in konstrukcijami preteklosti ni samo (so)ustvarjalo krajevne identitete in njene zgodovinske tradicije, ampak jo je s pisnim fiksiranjem lahko tudi kanoniziralo, čeprav so ti historiografski narativi lahko služili tudi kot izhodišče za vedno nove interpretacije preteklosti, ki so zopet poskušale odgovarjati potrebam neke druge vsakokratne sedanjosti.

Viri in literatura

Viri

- Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta* aa. 46–1280, ed. Ester Pastorello (*Rerum Italicarum Scriptores* 12/1, Bologna: Nicola Zanichelli ²1938), str. 1–327 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 273–463 (do vključno 6 knj.).
- Carmen de Aquileia numquam restauranda, ed. Ernst Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini* 2 (Berlin: Weidmann 1884, ponatis 1999), str. 150–153.
- Chronicon Gradense*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (*Fonti per la storia d'Italia* 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 19–51 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 169–187.
- Chronicon Venetum quod vulgo dicunt Altinate*, ed. Henry Simonsfeld, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 14 (Hannover: Hahn 1883, ponatis 1988), str. 1–69 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 191–269.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1 (743–1100), ed. Marko Kostrenčić/Jakov Stipišić/Miljenko Šamšalović (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1967).
- Codice Diplomatico Istriano* 1, ed. Pietro Kandler (Trieste: Lloyd Adriatico ²1986).
- Concilium Mantuanum*, ed. Albert Werminghoff, *Monumenta Germaniae Historica, Concilia* 2/2, *Concilia aevi Karolini* 2 819–842 (Hannover/Leipzig: Hahn 1908, ponatis 2003) št. 47, str. 583–589.
- Conradi II. et Iohannis XIX. *synodus Romana*, ed. Ludwig Weiland, *Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* 1 (inde ab a. 911 usque ad a. 1197) (Hannover: Hahn 1893, ponatis 2003), št. 38, str. 82–84.
- Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, *English Translation* R. J. H. Jenkins (*Corpus fontium historiae Byzantinae* 1, Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies ²2008).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, *Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte* 15 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1997), str. 90–135

- // ed. Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2013), str. 58–83.
- Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 5–16 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 153–165.
- Cronache* (= *Ioannes Diaconus, Istorio Veneticorum; Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie; Chronicon Gradense; Chronicon Altinate; Andreas Dandulus, Chronica per extensum descripta; Translatio sancti Marci*), ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003).
- D. Kar. I. – Die Urkunden Pipins, Karlmanns und Karl des Großen, ed. Engelbert Mühlbacher, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum* 1 (München: Hahn 1906, ponatis 1991).
- D. L. II. – Die Urkunden Ludwigs II., ed. Konrad Wanner, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum* 4 (München: Monumenta Germaniae Historica 1994).
- Das Register Gregors VII. 1, ed. Erich Caspar, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae selectae in usum scholarum separatim editae* II/1 (Berlin: Wiedmann 1920, ponatis 1990).
- Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille 1, ed. Roberto Cessi (Testi e documenti di storia e di letteratura latina medioevale 1, Padova: Gregoriana editrice 1942).
- Einhard, *Vita Karoli Magni*, ed. Oswald Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* [25] (Hannover/Leipzig: Hahn 1911, ponatis 1965).
- Epistolae Langobardicae collectae*, ed. Wilhelm Gundlach, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae* 3, *Epistolae Merovingici et Karolini aevi* 1 (Berlin: Weidmann 1892, ponatis 1994), str. 691–715.
- Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 57–187 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, *Ioannes Diaconus, Istorio Veneticorum*, (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 29–149.
- Historia Salonitana maior*, ed. Nada Klaić (Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti 391, *Odeljenje društvenih nauka* 55, Beograd: Naučno delo 1967).
- I patti con il patriarcato di Aquileia 880–1255, ed. Reinhard Härtel con la collaborazione di Ursula Kohl (*Pacta veneta* 12, Roma: Viella 2005).
- Italia pontificia* 7: *Venetiae et Histria*, ed. Paul Fridolin Kehr (pars 1: *Provincia Aquileiensis*, Berlin: Weidmann 1923; pars 2: *Respublica Venetiarum–Provincia Gradensis–Histria*, Berlin: Weidmann 1925).
- Liber pontificalis*, ed. Luis Duchesne, *Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire* 1–2 (Paris: Ernest Thorin 1886, 1892).
- Origo civitatum Italiae seu Venetiarum* (*Chronicon Altinate et Chronicon Gradense*), ed. Roberto Cessi (Fonti per la storia d'Italia, Roma: Tipografia del Senato 1933).
- Papsturkunden*, ed. Harald Zimmermann, Bd. 1: 896–996 (*Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse* 174, Veröffentlichungen der Historischen Kommission 3, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1984); Bd.

- 2: 996–1046 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 177, Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985).
- Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX* (Hannover: Hahn 1878, ponatis 1988), str. 12–187.
- Paulus Warnefridus (Diaconus), *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. Georg H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 2* (Hannover: Hahn 1829, ponatis 1976), str. 261–268.
- Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkel, "...in loco qui dicitur Riziano..." Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804 (Knjižnica Annales 40, Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko 2004), str. 67–81.
- Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana / Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ed. Olga Perić cum Mirjana Matijević Sokol et Radoslav Katičić (Biblioteka Knjiga Mediterana 30, Split: Književni krug 2003) // ed. Damir Karbić/Mirjana Matijević Sokol/James Ross Sweeney, *Thoma Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split* (Central European Medieval Texts 4, Budapest/New York: Central European University Press 2006).
- Translatio sanctae Anastasiae*, ed. Wilhelm Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 9* (Hannover: Hahn 1851, ponatis 1983), str. 224–229.
- Translatio sancti Marci*, ed. Girogio Fedalto/Luigi Andrea Berto, *Chronache* (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 468–484 // ed. Nelson McCleary, *Note storiche ed archeologiche sul testo della »Translatio sancti Marci«*, v: *Memorie storiche Forogiuliesi* 27–29 (1931–1933), str. 238–264.
- Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae*, ed. Ernst Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini 1* (Berlin: Weidmann 1881, ponatis 1997), str. 142–144.

Literatura

- Girolamo Arnaldi – Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alle fine del secolo XIII*, v: Girolamo Arnaldi/Gianfranco Folena (a cura di), *Storia della cultura Veneta 1. Dalle origini al Trecento* (Venezia: Neri Pozza Editore 1976), str. 387–423.
- Heinrich Berg, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donaunraum vom 4. bis 8. Jahrhundert*, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn 1* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 179, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985), str. 61–108.
- Luigi Andrea Berto, *Giovanni Diacono*, v: *Dizionario Biografico degli Italiani* 56 (Roma 2001), str. 8–10.
- Guido Bianchi, *Il patriarca do Grado Domenico Marango tra Roma e l'Oriente*, v: *Studi veneziani* 8 (1966), str. 19–125.
- Silvia Blasin Scarel (a cura di), *Poppone. L'età d'oro del patriarcato di Aquileia* (Catalogo della mostra, Roma: L'Erma 1997).
- Francesco Borri, *Arrivano i barbari a cavallo! Foundation Myths and Origines gentium in the Adriatic arc*, v: Walter Pohl/Gerda Heydemann (ed.), *Post-Roman Transitions. Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West* (Cultural encounters in late antiquity

- and the Middle Ages 14, Turnhout: Brepols 2013), str. 215–270.
- Rajko Bratož, *Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2, Udine: Istituto Pio Paschini/Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa 1999).
- Rajko Bratož, Das Patriarchat Grado im monotheletisches Streit, v: Rajko Bratož (ur.) *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana: Narodni muzej – Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2000), str. 609–658.
- Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2014).
- Rajko Bratož, Der Metropolitansprengel von Aquileia vom 5. Bis zum frühen 7. Jahrhundert, v: Volker Bierbrauer – Hans Nothdurfter, *Die Ausgrabungen im spätantik-frühmittelalterlichen Bischofsitz Sabiona-Säben in Südtirol 1: Frühchristliche Kirche und Gräberfeld* (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 58, München: C. H. Beck 2015), str. 665–700.
- Carlrichard Brühl, Diplomatische Miszellen zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, v: isti, *Aus Mittelalter und Diplomatie. Gesammelte Aufsätze 2: Studien zur Diplomatie* (Hildesheim/München/Zürich: Wiedmann 1989), str. 794–850.
- Neven Budak, Furta sacra et inventio traditiae. Je li doista postojao kontinuitet između salonitanske i splitske biskupije?, v: Miljenko Jurković/Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. (Dissertationes et Monographiae 5, Zagreb/Motovun/Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek 2012), str. 157–179.
- Neven Budak, Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior: a contribution to the debate about the relation of the two texts, v: Mirna Willer/Marijana Tomić (ur.), *Summer School in the Study of Historical Manuscripts* (Zadar: Sveučilište u Zadru 2013), str. 101–131.
- Franjo Bulić – Josip Bervaldi, *Kronotaksa salonskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)* (Zagreb: Kat. tiskovno društvo 1912–1913).
- Nenad Cambi, Uz poglavje »De sancto Domnio et sancto Domnionie« kronike Tome Arhidakona, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 67–80.
- Antonio Carile, Chronica Gradensia nella storiografia veneziana, v: Grado nella storia e nell'arte 1, *Antichita' Altoadriatiche* 17 (1980), str. 111–138.
- Antonio Carile – Giorgio Fedalto, *Le origini di Venezia* (Bologna: Casa Editrice Pàtron 1978). *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France* 12 (Paris: Plon 1889).
- Roberto Cessi, Studi sulla composizione del cosiddetto »Chronicon Altinate«, v: *Bulletino dell'Istituto Storico italiano e Archivio Muratoriano* 49 (1933), str. 1–116.
- Roberto Cessi, Prefazione, v: *Origo Civitatum Italie seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)*, ed. Roberto Cessi (Fonti per la storia d'Italia, Roma: Topografia del Senato 1933), str. VII–L.
- Roberto Cessi »Nova Aquileia«, v: isti, *Le origini del ducato veneziano* (Collana storica 4, Napoli: Morano 1951), str. 99–148.

- Giorgio Cracco, I testi agiografici: religione e politica nella Venezia del Mille, v: Lellia Cracco Ruggini/Massimiliano Pavan/Giorgio Cracco/Gherardo Ortalli (a cura di), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima 1: Origini – Età ducale* (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani 1992), str. 923–961.
- Giuseppe Cuscito, L'origine degli episcopati lagunari tra archeologia e chronistica, v: Aquileia e l'arco adriatico, *Antichità 'Altoadriatiche* 36 (1990), str. 157–174.
- Evangeliarium Spalatense. Faksimilno izdanje, izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvo-stolnice* (sig. KAS 621) (Knjiga Mediterana 32, Split: Nadbiskupija splitsko-makarska – Književni krug 2004).
- Daniele Farlati, *Illyricum sacrum* 4 (Venetiis 1769).
- Gina Fasoli, I fondamenti della storiografia veneziana, v: Agostino Pertusi (a cura di), *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (Civiltà Veneziana Saggi 18, Firenze: Leo S. Olschki editore 1970), str. 11–44.
- Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Scrittori della Chiesa di Aquileia 1, Città Nuova: Fondazione Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 1999).
- Giorgio Fedalto, Introduzione generale, v: *Cronache* (a cura di Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 13–24.
- Patrick J. Geary, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Cenral Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press 21990).
- Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji 2* (Zagreb: Školska knjiga 1973).
- Reinhard Härtel, Diplomantik und Ortsgeschichte. Zum hochmittelalterlichen Erscheinungsbild von Aquileia, v: Meinhard Brunner/Gerhard Pferschy/Gernot P. Obersteiner (Red.), *Rutengänge. Studien zur geschichtlichen Landeskunde. Festgabe für Walter Brunner zum 70. Geburtstag* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 45 – Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Sonderbd. 26, Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, Historischer Verein für Steiermark 2010), str. 33–46.
- Milan Ivanišević, Sveti Donino i splitski arhidakon Toma, v: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100 (2007), str. 125–144.
- Nenad Ivić, *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju salonitansku historiju* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta 1992).
- Nenad Ivić, Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona, v: Mirjana Matijević-Sokol/Olga Perić (ur.), *Toma Arhidakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25–27 rujna 2000. godine u Splitu (Biblioteka Knjiga Mediterana 35, Split: Književni krug 2004), str. 129–142.
- Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, v: *Starohrvatska prosvjeta* 17 (1987), str. 17–51.
- Radoslav Katičić, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787, v: isti, *Uz početke hrvatskih početaka* (Biblioteka znanstvenih dijela 70, Split: Književni krug 1993), str. 25–35.
- Radoslav Katičić, Toma Arhidakon i njegovo djelo, v: *Thoma Archidiaconus, Historia Salonitana / Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ed. Olga Perić cum Mirjana Matijević Sokol et Radoslav Katičić (Biblioteka Knjiga Mediterana 30, Split: Književni krug 2003), str. 329–440.
- Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja* (Zagreb: Matica hrvatska 2007).
- Radoslav Katičić, »Ecclesia Salonitana« u svojem novom sjedištu do X. stoljeća, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću*

- kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 435–451.
- Nada Klaić, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, v: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65–67 (1963–1965), str. 209–249.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar: Böhlau 1992).
- Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* 1 (Gotha 1905).
- Walter Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien* (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9, Strassburg: Karl J. Trübner 1911).
- Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliers von Cividale* (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 25, Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1999).
- Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* 2 (Handbuch der Altertumswissenschaft IX/2.2, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1923).
- Giacomo Marcuzzi, *Sinodi aquileiesi con appendice di documenti inediti o rari* (Udine: Tipografia del patronato 1910).
- Lujko Margetić, Il sinodo gradense di Elia, v: isti, *Historica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Collana degli Atti di Ricerche storiche – Rovigno 6, Trieste: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare di Trieste 1983), str. 135–140.
- Lujko Margetić, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior, v: *Historijski zbornik* 47 (1994), str. 1–36.
- Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti* (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture 3, Jastrebarsko: Naklada Slap 2002).
- Mirjana Matijević Sokol, Historia Salonitana i Historia Salonitana maior – Gunjačin pristup, v: Tomislav Šeparović (ur.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.–6. studenog 2009 (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika 2010), str. 331–339.
- Mirjana Matijević-Sokol/Olga Perić (ur.), *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25–27 rujna 2000. godine u Splitu* (Biblioteka Knjiga Mediterana 35, Split: Književni krug 2004).
- Nelson McCleary, Note storiche ed archeologiche sul testo della »Translatio sancti Marci«, v: *Memorie storiche Forogiuliesi* 27–29 (1931–1933), str. 223–264.
- Wilhelm Meyer, *Die Spaltung des Patriarchats von Aquileja* (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen, phil.-hist. Klasse N. F. 2/6, Berlin: Weidmann 1898).
- Giovanni Monticolo, I manoscritti e le fonti della cronaca del diacono Giovanni, v: *Bulletino dell'Istituto storico Italiano* 9 (1890), str. 37–328.
- Giovanni Monticolo, Prefazione, v: isti (a cura di), *Cronache Veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. VIII–XXXIX.
- Antonio Niero, Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia, v: Grado nella storia e nell'arte 1, *Antichità Altoadriatiche* 17 (1980), str. 265–284.
- Pio Paschini, *Storia del Friuli* (Udine: Arte Grafiche Friulane 1990).
- Ivanka Petrović Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-*

- splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 197–167.
- Vladislav Popović, *Evangelijar svetog Dujma u Splitu*, v: *Crkva u svijetu* 25 (1990), str. 231–249.
- Daniela Rando, *Una chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI–XII* (Bologna: Mulino 1994).
- Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine* (Biblioteka knjiga Mediterana 50, Zagreb: Književni krug 2007).
- Bruno Rosada, *Storia di una cronaca. Un secolo di studi sul »Chronicon Altinate«*, v: *Quaderni Veneti* 7 (1988), str. 155–180.
- Cesare Scalon (a cura di), *L'Evangelario di san Marco* (Libri Rari 5, Udine: Paolo Gaspari editore 1999).
- Cesare Scalon, *Il Codex Forojulienensis a San Canzian? / Codex Forojulienensis v Škocijanu ob Soči?*, v: Giovanni Toplikar/Sergio Tavano (a cura di / uredila), *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio / Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva* (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, Ronchi del Legionari: Edizioni del Consorzio Culturale del Monfalconese 2005), str. 308–335.
- Cesare Scalon, *L'Evangelario »Forogiuliese«*, v: Cesare Scalon (a cura di), *I libri dei patriarchi. Un percorso nella cultura scritta del Friuli medievale* (Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli – Istituto Pio Paschini per la Storia della Chiesa in Friuli 2014), str. 1–13.
- Cesare Scalon/Laura Pani (a cura di), *I codici della Biblioteca capitolare di Cividale del Friuli* (Biblioteche e archivi 1, Firenze: Sismel 1998).
- Heinrich Schmidinger, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer* (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I/1. Graz/Köln: Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1954).
- Henry Simonsfeld, *Venetianische Studien 1: Das Chronicon Altinate* (München: Theodor Ackermann 1878).
- Sergio Tavano, *Aquileia e Grado. Storia–arte–cultura* (Trieste: Lint 3 1999).
- Sergio Tavano, *Le cattedre dei patriarchi*, v: Sergio Tavano/ Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Milano: Deputazione di Storia Patria del Friuli – Skira 2000), str. 115–117.
- Sergio Tavano, *La leggenda di San Marco prima di Venezia*, v: *Il paese ed il territorio di San Canzian d'Isonzo nel Medioevo* (Udine: Società Friulana di Archeologia 2012), str. 15–33.
- Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Milano: Deputazione di Storia Patria del Friuli – Skira 2000).
- Andrea Tilatti, *Un monastero altomedievale a San Canzian d'Isonzo?*, v: *Studi Sancanzianesi in memoria di Mario Mirabella Roberti*, *Antichità Altoadriatiche* 57 (2004), str. 273–292.
- Fabijan Veraja, *Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika*, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Emma Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 81–106.
- Wilhelm Wattenbach – Wilhelm Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 4: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Italien und das Papstum*, bearb. von Heinz Löwe (Weimar: Hermanns Böhlaus Nachf. 1963).
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, über-*

setzt, kommentiert und um die *Epistola Theotmari* wie um *Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2013).

SUMMARY

Grado as *Aquileia Nova* and Split as *Salona Nova*? Local Historiography and the Formation of Local Identity

Peter Štih

The mediaeval Grado and Split belong to those cases in which the question of the extent and the manner in which local historiography (co-)created local identity can be very well highlighted also in the comparative context. By way of example of the oldest ecclesiastical history of Grado and Split, which links both cities with the ancient archbishoprics of Aquileia and Salona, the treatise demonstrates the manner in which Grado and Split viewed the beginnings of their Churches, how they justified their archiepiscopal and metropolitan position by means of ancient history, and to what extent they re-interpreted and re-constructed ancient history. They legitimated their ecclesiastical and political goals by means of historical arguments, creatively tailoring them to their needs.

Thus a theory was developed in Grado, stating that with patriarch's flight from the Lombards in 568 from Aquileia to Grado in the nearby lagoon, which remained under the Byzantine (subsequently Venetian) authority, the ecclesiastical see was transferred as well. It was Grado – not Aquileia, which after the dual election of a patriarch in 607 once again became the archiepiscopal see – that was considered to be the successor of the ecclesiastical tradition that associated the beginnings of the Aquileian Church with Mark the Evangelist and Peter the Apostle, which was of particular prestigious importance. According to this Grado tradition, whose formation can be well traced in Venetian eleventh-century historiography, Grado took over Aquileia's position and thus, as the only legitimate patriarchate in the Venetian perspective, became *Aquileia nova*.

Mediaeval Split also associated the beginnings of its Church with ancient Salona. The notions that they had in Split concerning their city's transfer from Salona to Diocletian's imperial palace (Split) and concerning its archbishopric's Salonitan foundations, which were legitimized by St. Domnius' relics (Croatian: Dujam), the first legendary Salonitan bishop and Peter the Apostle's disciple, were in mid-13th century adopted and partly constructed by Thomas, the archdeacon of the local church. Thomas' *Historia Salonitna* became the master narrative of the history of the Archbishopric of Split and thus a canonised image of the past, into which new data and interpretations could be entered in line with new challenges or requirements.

The examples of the discussion and understanding of the oldest ecclesiastical history in mediaeval Grado (Venice) and Split demonstrated the local historiography's importance in the formation of local identity and the related historical tradition. It turned out to be a very useful tool in the function of legitimisation of historically underpinned privileges. With its explanations and constructions of the past it did not merely (co-)create local identity and its historical tradition, it also canonised it by fixating it in writing; nevertheless, these historiographical narratives could serve as a starting point for new interpretations of the past, which once again sought to meet the requirements of each respective present.